

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Odsjek za istočnoslavenske jezike i književnosti

DIPLOMSKI RAD

Jajička kozačka zajednica od XVI. do XVIII. stoljeća. Asimetrična komparacija s ranonovovjekovnim krajiškim zajednicama u Hrvatskoj.

Kandidat: Ivan Marković

Mentor: dr.sc. Drago Roksandić, red. prof.

Komentor: dr.sc. Željka Čelić, izv. prof.

Akadska godina: 2018./2019. godina

Zagreb, 1. prosinca 2018.

Sadržaj:

Uvod.....	3
O teoriji pograničja	7
Kappelerov model pograničja	11
Rieberov model pograničja.....	15
Pregled teorija o porijeklu kozaštva: Karamzin, Solovjov, Ključevskij	28
Povijesno-filološka analiza riječi «казак».....	35
Povijest Jajičke kozačke vojske do početka XVIII. stoljeća	42
Jajička kozačka vojska u XVIII. stoljeću i pokušaji njene reforme	48
Zaključak	55
Kratak sadržaj.....	57
Summary	59
Краткое содержание.....	61
Prilozi.....	65
Bibliografija	67

Uvod

U fokusu analize ovog diplomskog rada nalazi se fenomen krajiških i kozačkih vojnih zajednica koje se krajem Srednjeg vijeka te početkom Ranog novog vijeka pojavljuju u pograničnim zonama formiranim duž jugoistočne i istočne Europe.¹

Njihovi počeci izravno su povezani s upadima Osmanlija, Tatara (Mongola) te raznih nomadskih plemena na teritorij susjednih kršćanskih zemalja: Ugarskog Kraljevstva, Moskovijske te Velike Kneževine/Kneževstva Litve. Naime, dugotrajana izloženost provalama čiji cilj je, pored pljačkanja, često bilo i hvatanje robova (osobito u slučaju istočne Europe), dovela je do «gotovo pa potpune depopulacije pograničnih krajeva», čime su se stvorili preduvjeti koji će omogućiti «nekim od najizdržljivijih pojedinaca iz lokalnog stanovništva» da zajedno s «ratobornim izbjeglicama» te «odbjeglim kmetovima» na tome području organiziraju «vlastite improvizirane ratničke zajednice slobodne od okova kmetstva».² Prilagođavajući se specifičnim izazovima života na pograničju, te zajednice okrenut će se prema pljačkaškim pohodima («četovanje») kao jednom od najvažnijih izvora prihoda, a samim time i njihove egzistencije.³ Upravo će one činiti «jezgru» prvobitnih «kozačkih vojski» te raznih uskočkih i inih manjih skupina iz kojih će se postupno razviti krajiško društvo.⁴

Postojanje određenih sličnosti između njih primjetili su brojni povjesničari koji su se bavili poviješću Vojne krajine, odnosno poviješću rusko-ukrajinskog kozaštva.⁵ Unatoč tome, barem prema našim saznanjima, ne postoji niti jedna studiozna analiza posvećena sistematiziranom proučavanju sličnosti i razlika između krajišnika te kozaka⁶. Imajući to na umu, ovaj rad bi trebao biti svojevrsna polazišna točka za buduća istraživanja u tome smjeru. Nadalje, ovim radom također bismo željeli pridonijeti promicanju «internacionalnih poredbi»

¹ Američki povjesničar Alfred J. Rieber, na čije ćemo se radove često referirati, naziva ovaj prostor dijelom «Euroazijskog pograničja» (*Eurasian borderlands*). Alfred J. Rieber, *The Struggle for the Eurasian Borderlands. From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War* (New York: Cambridge University Press, 2014).

² Gunther E. Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution* (Chicago, London: The University of Chicago Press, 1966), 4.

³ *ibid.* 4.

⁴ *ibid.* 4.

⁵ Jedan od brojnih primjera je rad Sergija Lepjavka – *Veliki kordon Europe kao faktor nastanka ukrajinskog kozaštva (XVI. st.)*. Vidjeti poglavlje: kršćansko-muslimanski sukobi na Balkanu (християнсько-мусульманське протистояння на Балканах). Сергій Леп'явко, *Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)* (Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 2001).

⁶ Iako se u hrvatskom jeziku naziv *kozak* u posljednje vrijeme piše velikim početnim slovom (Kozak), mi smo odlučili kako ćemo u ovome radu tu istu riječ pisati malim slovom. Naime, prema našem mišljenju, ovdje se ne radi o posebnoj etničkoj skupini (imena pripadnika određenih naroda u hrvatskom, za razliku od ruskog jezika, pišu se velikim početnim slovom), nego o više socijalnih skupina čiji su članovi međusobno povezani prije svega sličnim načinom života (kao što ćemo vidjeti, kozaci nisu uvijek dijelili zajednički jezik ili vjeru).

koje su u istraživanjima ranog novovjekovlja slabije zastupljene u odnosu na istraživanja vezana uz staru i suvremenu povijest.⁷

Obrada problematike ograničena je na dvije pogranične zajednice: kozake Jajičke kozačke vojske (rus. Яицкое казачье войско) te krajišnike Varaždinskog generalata, koje su, iako su se kroz povijest razvijale neovisno jedna o drugoj, bile povezane sličnim iskustvom života na pograničju. Upravo činjenica da su se obje zajednice nalazile u pograničnoj zoni («Euroazijskom pograničju») u kojoj je život zahtijevao svojevrstu militarizaciju društva te razvoj osobitih socijalnih institucija i praksi, koje nisu bile svojstvene društvima izvan toga područja, predstavlja «minimum sličnosti» koji je potreban kako bi naša usporedba imala smisla. Razlog zbog kojega smo se odlučili upravo na usporedbu Varaždinskih krajišnika te Jajičkih kozaka, a ne, recimo, krajišnika Karlovačkog generalata te Terskih kozaka (obje skupine živjele su, koristeći se terminologijom Alfreda J. Riebera, u «složenim eko-kulturnim pograničnim regijama»)⁸, vezan je uz događaje iz sredine te druge polovice XVIII. stoljeća – *Pugačovljevu pobunu* (rus. Пугачёвщина, Пугачёвский бунт, Пугачёвское восстание, 1773.-1775. god.)^{9,10} te *Severinsku bunu* (1755. god.). Naime, činjenica da u obje zajednice, gotovo pa u isto vrijeme (vremenska razlika je svega dvadesetak godina), dolazi do ozbiljnih

⁷ Heinz-Gerhard Haupt i Jürgen Kocka, “Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod,” prev. Mica Orban-Kljajić, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004), 160.; Iznimku predstavlja međunarodni istraživački projekt *Triplex Confinium – Hrvatska višegranica u euromediterranskom kontekstu* koji je pokrenut 1996. godine na inicijativu znanstvenika iz Hrvatske, Austrije i Mađarske (njegovi utemeljitelji su prof. dr. sc. Drago Roksandić i prof. dr. sc. Karl Kaser). Projekt je zajednički poduhvat Zavoda za hrvatsku povijest (Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), Odsjeka za povijest Jugoistočne Europe (Sveučilište u Grazu, Austrija) te Instituta za Jugoistočnu Europu (Central European University, Mađarska). U okviru ovog projekta objavljen je niz monografija, znanstvenih članaka, kao i drugih publikacija koje se bave komparativno-historijskim temama iz regionalne povijesti, neke od kojih ćemo spomenuti kada budemo govorili o fenomenu pograničja. Za više informacija vidjeti: <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex/kratkapovijest.htm> (posjet 01. 08. 2016).

⁸ Alfred J. Rieber nabroja pet takvih pograničnih regija: «habsburško-mletačko-osmanska (Triplex Confinium), habsburško-ugarsko-osmanska (Transilvanija), poljsko-rusko-osmanska (Pontska Степа), rusko-osmansko-iranska (Kavkaski čvor) i rusko-mongolsko-Han kineska (Unutrašnjoazijska)». Prema njegovom mišljenju, «Kavkaski čvor i Pontska Степа imaju puno više sličnosti s Triplex Confiniumom nego Transilvanija i Unutrašnja Azija», što se može pripisati, među ostalim, i vrlo sličnoj «ekologiji planina i mora» (Zapadni Balkan i Kavkaz). Ipak, u nastavku istog teksta Rieber ističe kako model kojega on nudi, «ne negira vrijednost kompariranja različitijih primjera kao način valoriziranja [as a means of appreciating] važnosti stanovitih specifičnih karakteristika u drugačijem kontekstu». Alfred J. Rieber, “Triplex Confinium in Comparative Context,” u: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec (Budapest: Central European University – History Department, 2000), 17-18.

⁹ Ovaj događaj u ruskoj/sovjetskoj historiografiji poznat je još i pod imenom: «Seljački rat 1773.-1775. godine pod vodstvom Jemeljana Pugačova» (rus. Крестьянская война 1773—1775 годов под предводительством Емельяна Пугачёва).

¹⁰ Iscrpan pregled najvažnijih seljačko-kozačkih ustanaka u carskoj Rusiji daje monografija Paula Avrigha – *Russian Rebels (1600-1800)*. U njoj autor detaljno proučava četiri najznačajnije pobune u ranonovovjekovnoj Rusiji: Bolotnikovljeva (1606.-1607. god.), Razinova (1670.-1671. god.), Bulavinova (1707.-1708. god.) i konačno Pugačovljeva pobuna (1773.-1774. god.). Paul Avrich, *Russian Rebels 1600-1800* (New York: Schocken Books, 1972).

nemira koji prerastaju u oružane pobune protiv državnih struktura, navela nas je na pomisao da između ove dvije skupine postoje puno dublje sličnosti, nego što se to na prvi pogled čini. Naravno, to ne znači da ćemo potpuno zanemariti potragu za razlikama («specifičnim karakteristikama») čijim proučavanjem, kao što ćemo vidjeti, možemo doći do novih spoznaja, odnosno do potpunije i jasnije slike o navedenim zajednicama.¹¹

Što se periodizacije tiče, kao početnu točku uzet ćemo drugu polovicu XVI. stoljeća. Naime, upravo iz toga razdoblja potječe najraniji spomen *kozaka* na rijeci Jajik. Iako će Jajički (Uralski) kozaci nestati s povijesne scene tek početkom XX. stoljeća, mi smo odlučili za krajnju točku našeg istraživanja uzeti sredinu XVIII. stoljeća jer tada počinje ozbiljnije miješanje državnih institucija u njihove unutarnje poslove. I dok je ishodišnu točku zbog nedostatka pouzdanih izvora bilo značajno teže odrediti (o počecima Jajičkih kozaka govore samo lokalne legende za neke od kojih znamo zahvaljujući Aleksandru Puškinu)¹², puno smo manje problema imali pri definiranju krajnje točke. Naime, odluka države da konačno ograniči slobodu te da ukine prava koja su navedene pogranične zajednice dotada uživale (što je moralo izazvati njihovo otvoreno nezadovoljstvo te pojavu oružanih ustanaka), nagovijestila je konačnu pobjedu centraliziranog ruskog (odnosno habsburškog) državnog aparata nad partikularističkim težnjama njihovih kozačkih (i krajiških) podanika. Nasilnim gušenjem *Pugačovljeve* i *Severinske bune* nestat će i posljednja mogućnost da se situacija vrati unatrag, a kozaci i krajišnici (suočeni s porazom) neće imati izbora nego se prilagoditi novim okolnostima. Svjesni toga, oni će s vremenom dobrovoljno preuzeti ulogu pouzdanog oslonca («vjernih slugu») vladarskih kuća Romanov i Habsburg.

Sâm rad podijeljen je u sadržajnom pogledu u tri zasebna dijela. U prvom dijelu govorit ćemo o osobitostima *teorije pograničja* (*Frontier theory*) posebno se osvrćući na radove Fredericka Jacksona Turnera (*The Frontier in American History*), Owena Lattimorea (*Studies in Frontier History*), Williama H. McNeilla (*Europe's Steppe Frontier: 1500-1800*), Andreasa Kappelera (*Южный и восточный фронт России в XVI-XVIII веках*) i Alfreda J. Riebera (*Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach*).

¹¹ Marc Bloch je, referirajući se na francuskog lingvistu Antoinea Meilleta, istaknuo kako «komparativna historija mora pokazati „originalnost“ različitih društava». Drugim riječima, komparativna historija ne bi se trebala isključivo fokusirati na pronalaženje sličnosti, nego bi jednaku pažnju trebala pridati i identificiranju razlika između sredina koje se proučavaju. Marc Bloch, “Za komparativnu historiju europskih društava,” prev. Jagoda Milinković, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004), 51.

¹² Александр С. Пушкин, *История Пугачевского бунта*, часть 1 (Санктпетербург: В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834).

Detaljnou analizom teorijskih koncepata koji su izneseni u gorespomenutim radovima, dobivamo mogućnost ne samo provjeriti njihovu primjenjivost u odnosu na zadane *ogledne primjere* (Jajička kozačka vojska i Varaždinski generalat) nego i doći do «novih pitanja» o krajiškim i kozačkim društvima, a koja inače ne bi bila postavljena (identificirana). Nadalje, primjena *teorije pograničja* daje nam priliku da stavimo krajiške i kozačke zajednice u puno širi kontekst te da se tako izdignemo iznad uskog lokalnog (nacionalnog) okvira koji se nameće kao prevladavajući okvir u velikom dijelu istraživanja posvećenih povijesti Vojne krajine te rusko-ukrajinskog kozaštva.¹³ Samim time dobit ćemo novi pogled na neke od procesa i fenomena koji su se zbivali u ovim društvima, a koji se na prvi pogled mogu činiti kao lokalne osobitosti.¹⁴

U drugom dijelu osvrnut ćemo se na početke rusko-ukrajinskog kozaštva. Analizirajući radove nekih od najznačajnijih ruskih povjesničara XVIII. i XIX. stoljeća poput Nikolaja M. Karamzina (*Povijest ruske države*), Sergeja Solovjova (*Povijest Rusije od najdrevnijih vremena*) te Vasilija Ključevskog (*Ruska povijest*), pokušat ćemo utvrditi okolnosti nastanka rusko-ukrajinskog kozaštva. Posebnu pažnju posvetit ćemo problemu etimologije imena «казак». Usporedbom izvora različitih provenijencija, kao i relevantne literature, probat ćemo otkriti prvotno značenje toga imena te objasniti na koji se točno način ono mijenjalo kroz stoljeća.

U trećem i posljednjem dijelu bavit ćemo se detaljnije razvojem Jajičkog kozaštva od njegovih početaka (druga polovica XVI. st.) pa sve do sredine XVIII. stoljeća. Posebni ćemo naglasak staviti na razvoj odnosa između Jajičkih kozaka s jedne strane te ruske države s druge strane. Također nastojat ćemo se osvrnuti i na situaciju u Vojnoj krajini tražeći paralele s Jajičkom kozačkom vojskom.

¹³ Vidjeti: Andriy Posun'ko, "After the Zaporizhia. Dissolution, reorganization, and transformation of borderland military in 1775-1835" (MA thesis, Central European University, 2012), 2.

¹⁴ Ovaj problem odlično je sažeo Marc Bloch: «Jer neki opći problem može imati samo jednako tako opće uzroke». Bloch, "Za komparativnu historiju," 49.

O teoriji pograničja

U ovom poglavlju bavit ćemo se prvenstveno analizom osnovnih teorijskih smjernica bez kojih bi se svaka «potraga za sličnostima i razlikama mogla nastaviti unedogled».¹⁵ Kao što sâm naslov sugerira, teorijski okvir našeg rada čini teorija pograničja (*Frontier theory* – *Фронтирная теория*). Općenito govoreći, *pograničje* (Frontier)¹⁶ možemo opisati kao područje sa slabo definiranim, fluidnim granicama, koje ima ulogu susretišta različitih civilizacija.¹⁷ Nadalje, pograničje se može definirati i kao «posrednička zona doticaja/kontakta između dvije ili više distinktivnih kultura ili društvenih uređenja [polities]».¹⁸ Upravo zahvaljujući činjenici da se radi o «prijelaznoj zoni, koja obično nije intergrirana ni u jednu državnu tvorevinu te ima dinamičko obilježje», pograničje se razlikuje od manje-više nepromjenjive državne granice.¹⁹ No, pograničje se ne bi trebalo shvaćati samo kao «demarkacijska linija između civilizacija, državnih uređenja i identiteta», što obično pretpostavlja postojanje nepomirljivih razlika između skupina koje se nalaze na suprotnim stranama, nego (kao što je još Owen Lattimore uočio) i kao područje («zona») čiji stanovnici

¹⁵ Charles Ragin, "Poredbene metode usmjerene na slučaj," prev. Vanja Polić, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004), 112.

¹⁶ U američkom engleskom jeziku pojam *Frontier* obično označava povijesnu granicu između europskih i domorodačkih (indijanskih) naselja, što je, po svemu sudeći, utjecaj upravo Turnerove teze. "Borders, Borderlands, and Frontiers, Global," *Encyclopedia.com*, <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/borders-borderlands-and-frontiers-global> (posjet 13. 10. 2016).

¹⁷ Vidjeti: Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1740-1881*, 1.; Zanimljiv pogled na fenomen pograničja dao je Richard W. Slatta koji ga je usporedio s membranom koja razdvaja dvije različite kulture (društva), te koja ujedno predstavlja mjesto na kojem se one «susreću i miješaju», odnosno na kojem se one «natječu i bore za prirodne resurse pograničja». Pograničje može također biti i poprište raznih oblika diskriminacije. Kao što je to isti autor na primjeru Sjeverne i Južne Amerike demonstrirao: «koncepti „civiliziranosti“ i „barbarstva“ su obično uključivali rasnu komponentu» uz koju je mogla biti prisutna i «vjerska komponenta koja dijeli ljude na nevjernike i vjernike». Richard W. Slatta, *Comparing Cowboys and Frontiers* (Norman, London: University of Oklahoma Press, 1997), 32, 20.

¹⁸ Alfred J. Rieber, "Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach," *Ab Imperio* 1 (2003), 23.; (Po)granične zone («border zones») mogu se promatrati i kao: «teritorijalni i kulturni prostori pregovora, miješanja i interakcije koji se nalaze unutar svake države na obje strane granične linije, no koji se također na različite načine pojavljuju preko te granične linije... dok je sama granična linija... apstrakcija». Prema mišljenju Donnana i Wilsona, pograničja («frontiers») se mogu «najčešće» definirati kao «kulturno te inače konstruirane zone značenja i interakcije na samim krajevima države, prostori s ponekad vrlo jasnim teritorijalnim vezama. U tim društveno konstruiranim, osporavanim i podložnim pregovorima [«negotiated»] mjestima i prostorima, postoje brojni odnosi među stanovništvom pograničja unutar jedne zemlje ili države, kao i odnosi između ljudi koji žive i rade u pograničnim područjima te ljudi u drugim regijama države». Sudeći po sličnostima koje pronalazimo, možemo pretpostaviti s velikom sigurnošću kako su autori bili upoznati s radovima Owena Lattimorea koji je još sredinom XX. stoljeća iznio tezu o društvenoj konstruiranosti pograničja te o postojanju međusobnih veza između stanovništva s obje strane granice. Hastings Donnan i Thomas M. Wilson, "Ethnography, security and the "frontier effect" in borderlands," u: *Borderlands. Ethnographic Approaches to Security, Power, and Identity*, ur. Hastings Donnan i Thomas M. Wilson (Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth UK: University Press of America, 2010), 8-9.

¹⁹ Андреас Каппелер, "Южный и восточный фронт России в XVI – XVIII веках," *Ab Imperio* 1 (2003), 48.

dijele «zajedničke interese i vrijednosti», uključujući čast, hrabrost, muževnost,²⁰ a vrlo često i određene običaje ili prakse.²¹

Začetnikom teorije pograničja smatra se američki povjesničar Frederick Jackson Turner (1861.-1932. god.) koji je u svome eseju *The Significance of the Frontier in American History* (1893. god.) iznio tada revolucionarne ideje o utjecaju pograničja i kolonizacije Velikog Zapada («the Great West») na razvoj američkog društva (posebice američkih institucija, američkog oblika demokracije te karakterističnog američkog mentaliteta).²² Prema njegovom mišljenju, američki razvoj može se objasniti kroz djelovanje tri međusobno povezana faktora: «postojanje područja slobodne zemlje, njegovo neprestano sužavanje te napredovanje američkog naseljavanja u smjeru Zapada».²³ Što se pak tiče američkih institucija, Turner povezuje njihovu osebujnost («peculiarity») s time «da su one bile primorane prilagoditi se promjenama» s kojima su se suočili kolonisti («expanding people») – «promjenama koje za sobom povlači prelazak preko [sjevernoameričkog] kontinenta, pokoravanje divljine, te razvoj na svakom području ovoga napredovanja iz primitivnih ekonomskih i političkih uvjeta pograničja u složenost gradskog života».²⁴

²⁰ Wendy Bracewell, "Frontier Blood-brotherhood and the Triplex Confinium," u: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec (Budapest: Central European University – History Department, 2000), 37.

²¹ Jedna od društvenih institucija koju susrećemo među pograničnim stanovništvom (konkretno, radi se o stanovništvu habsburško-mletačko-osmanskog pograničja, tzv. Triplex Confiniuma), bilo je *pobratimstvo* (blood-brotherhood). Ova institucija ili običaj predstavlja «jedan od raznih oblika fiktivnog srodstva» sklapanjem kojega su se obje strane obvezale kako će izvršavati određene dužnosti (poput uzajamne pomoći i zaštite) te poštivati zadana ograničenja (poput onoga kojim se članovima rodbine dvaju pobratima zabranjuje ženidba). Važnost *pobratimstva* nalazi se u činjenici da je ono pružalo mogućnost stvaranja novih savezništva prijeko potrebnih u inače «nesigurnom i neprijateljski nastrojenom svijetu u kojem se autoritet države slabo osjećao». Zanimljivo je da su, iako su obično pobratimima bili «pripadnici istog spola ili iste vjere», takve veze postojale i među kršćanima te muslimanima, odnosno među ženama te muškarcima. Bracewell, "Frontier Blood-brotherhood," 31-32.; Na rusko-kazaškom pograničju susrećemo pak običaj, tj. dio nomadskog običajnog prava (customary law), poznat pod imenom *barimta* (rus. баранта, барымта). U skladu s tim običajem, «ona strana koja je pretrpjela određenu štetu, ima pravo nasilno zaplijeniti stada ili drugu imovinu od prekršitelja kako bi utjerala dug ili se osvetila za uvredu». Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2004), 230. Iako se radi o specifičnom običaju, *barimta* dijeli određene sličnosti s *pobratimstvom*. Naime, u oba slučaja stanovnici pograničja pokušavaju propisujući vlastite zakone i obrasce ponašanja održati određeni *status quo* između suprotstavljenih strana, tj. svesti međusobne sukobe, karakteristične za život na pograničju, na njima «prihvatljivu razinu». Bracewell, "Frontier Blood-brotherhood," 35.

²² Pojedini povjesničari, uključujući Sergeja Mihajloviča Solovjova i Vasilija Osipoviča Ključevskog, također su u svojim radovima isticali važnost kolonizacije te pograničja na povijesni razvoj vlastite zemlje (Rusije). No, za razliku od Turnera kojega su zanimale prvenstveno pozitivne strane osvajanja «Velikog Zapada», ruski povjesničari su pak puno više pažnje pridavali negativnim posljedicama koje je kolonizacija ogromnih prostranstava sa sobom donosila: izvlačenje resursa nauštrb središnjih provincija Carstva, nepovoljni ekološki uvjeti te opasnost od nomada. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, s. v. "Frontiers in History".

²³ Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American History* (New York: Henry Holt and Company, 1921), <http://www.gutenberg.org/files/22994/22994-h/22994-h.htm> (posjet 01. 01. 2018), 1.

²⁴ *ibid.* 2.

Govoreći pak o pograničju, Turner ga, u kontekstu američkog širenja prema Zapadu, uspoređuje s «vanjskim rubom vala – susretištem između barbarstva i civilizacije».^{25,26} No, pograničje nije samo mjesto susreta među raznim skupinama ljudi, ono je tijekom američke povijesti, ističe Turner, imalo više uloga. Jedna od njih sastojala se u održavanju vojne spremnosti dijela američkog stanovništva, tj., riječima Turnera, pograničje je imalo ulogu «škole za vojnu obuku, koja je održavala na životu moć pružanja otpora [vanjskoj] agresiji, te razvijala snažne i izdržljive [stalwart and rugged] odlike graničara [frontiersman]».²⁷ Identičnu funkciju imalo je i pograničje koje se nalazi u fokusu našeg rada, s tom razlikom što je stvaranjem Vojne krajine, kao i Jajičke (Uralske) kozačke vojske,²⁸ njegov vojni karakter bio institucionaliziran. Iako je s vremenom Turnerova teza postala predmet niza revizija,²⁹ njegov koncept pograničja još i danas «služi kao glavni okvir za komparativne pristupe u istraživanjima pograničja u kontekstu svjetske povijesti».³⁰

Turnerov koncept pograničja susrećemo i u radovima Owena Lattimorea koji ga (uz značajne preinake) prenosi na euroazijski prostor (u svojim istraživanjima on se prvenstveno bavio kinesko-mongolskim pograničjem). Prema Lattimoreu, nastanak pograničja direktno je povezan s naseljavanjem neke zajednice na nekom (neodređenom) području, tj. pograničje samo po sebi ne postoji sve dok se na onom području koje će ubuduće biti znano kao pograničje, ne pojave njegovi prvi stalni žitelji.³¹ Nadalje, Lattimore napominje kako pograničje ne predstavlja nepromjenjivi fenomen – nakon što njegovo područje zauzme (prisvoji) neka

²⁵ ibid. 3.

²⁶ Turner jasno razlikuje dva tipa pograničja: «američko» te «europsko» pograničje. Glavno obilježje «američkog pograničja» proizlazi iz toga «da ono leži na bližoj granici slobodne zemlje», dok «europsko pograničje» ima oblik «utvrđene granične linije koja ide kroz gusto naseljena područja». ibid. 3.

²⁷ ibid. 15.

²⁸ Prema vojno-statističkom prikazu pukovnika Horošhina, u drugoj polovici XIX. stoljeća postojale su sljedeće kozačke vojske: Donska (Донское казачье войско), Kubanska (Кубанское казачье войско), Terska (Терское казачье войско), Astrahanska (Астраханское казачье войско), Uralska, Orenburška (Оренбургское казачье войско), Sibirska (Сибирское казачье войско), Semirječenska (Семиреченское казачье войско), Zabajkalska (Забайкальское казачье войско) i Amurska (Амурское казачье войско). Spomenutim kozačkim vojskama trebamo pridodati još i Usurijsku vojsku (Уссурийское казачье войско) koja je nastala koncem XIX. stoljeća (1889. god.). Михаил Павлович Хорошхин, *Казачьи войска: опыт военно-статистического описания* (С.-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1881).

²⁹ Jedan od Turnerovih kritičara – povjesničarka Glenda Riley, zamjera mu to što u svojim radovima nije posvetio dužnu pažnju ulozi žena u kolonizaciji Zapada. Glenda Riley, "Frederick Jackson Turner Overlooked the Ladies," *Journal of the Early Republic* sv. 13, br. 2 (ljetno 1993), 216-230.

³⁰ «Turner's concept, then, still serves as the main frame of comparative approaches to frontiers in world history». Rieber, "Changing Concepts and Constructions of Frontiers," 25.; Za više informacija o Turnerovoj tezi (Turner's thesis) vidjeti: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, s. v. "Frontiers in History".

³¹ Drugim riječima, pograničje nije prirodni (tj. unaprijed zadani), nego društveni konstrukt. Owen Lattimore, *Studies in Frontier History. Collected Papers 1928-1958* (London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1962), 469, 471.

zajednica, ona ga «mijenja i oblikuje» svojim «aktivnostima i rastom» ili pak promjene nastaju «utjecajem/djelovanjem druge zajednice na njega».³²

Što se pak tiče klasifikacije pograničja, Lattimore smatra kako postoje dva osnovna tipa pograničja koja su relevantna u kontekstu povijesnih istraživanja.³³ Za prvi tip pograničja karakteristično je to da se ono nalazi između dvije istovrsne zajednice («between two communities that are of the same kind»), dok pak drugi tip pograničja prolazi između zajednica koje ne pripadaju istom tipu/vrsti («between different kinds of community»)³⁴ Za razliku od Turnera koji ne razdvaja jasno koncept pograničja «kao linije» od koncepta pograničja «kao regije» (američki 'Veliki' Zapad – 'the Great West'), Lattimore je bio svjestan distinkcije, držeći kako je pogranije «kada se proučava na terenu, prije zona nego linija», iako se obično, a osobito na kartama, percipira kao potonje.^{35,36}

Lattimoreov doprinos teoriji pograničja sastoji se i u tome što je on uočio da pogranično stanovništvo (s obje strane granice) može s vremenom razviti određeni oblik zajedničkog identiteta, čime se ujedno stvaraju preduvjeti nužni za pojavu dvostruke (višestruke) lojalnosti. Naime, prema njegovom mišljenju, u određenim prilikama ti stanovnici mogu se identificirati kao «mi» grupa, kojoj je suprotstavljena imaginarna «oni» grupa, koju pak čine njihovi sunarodnjaci (koji se nalaze izvan pogrančne zone) te, vrlo često, i predstavnici vlasti («authorities»)³⁷ Tu pojavu Lattimore objašnjava postojanjem «zajedničkih interesa» koji proizlaze iz međusobne (pogrančne) trgovine te niza drugih ekonomskih i ne-ekonomskih aktivnosti.³⁸ Uzimajući u obzir prije svega ekonomske faktore, Lattimore definira pogranije kao «limit iznad kojega se državi nisu mogli pridodati ujednačeni [uniform] komadi kultiviranog teritorija s ujednačenim komplementom gradova i administrativnih službi; limit unutar kojega je država mogla prikupiti standardizirani danak koji je bio većinom u naturi i čiji transport nije previše koštao te [limit] iznad kojega je trgovina u biti bila centrifugalna, izvlačeći od države više nego što je ona [trgovina] donosila».³⁹

³² ibid. 469.

³³ ibid. 469.

³⁴ ibid. 469.

³⁵ International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, s. v. "Frontiers in History"; Lattimore, *Studies in Frontier History*, 469-470.

³⁶ No, razlike između Turnera i Lattimorea tu ne prestaju. Lattimore priznaje kako je Turner «bio oštar promatrač», no ističe kako ono «što je on vidio tako jasno, on [Turner] je vidio stojeći na vlastitoj glavi», odnosno «u velikoj mjeri, kada je on mislio da je vidio što je pogranije učinilo društvu, on je zapravo vidio što je društvo učinilo pograniju». Lattimore, *Studies in Frontier History*, 490.

³⁷ ibid. 470.

³⁸ ibid. 481.

³⁹ ibid. 487.

Među povjesničarima koji su se bavili proučavanjem pograničja, nalazi se i William H. McNeill (*Europe's Steppe Frontier 1500-1800*).⁴⁰ U fokusu gore navedenog rada nalazi se područje podunavske i pontske/crnomorske Europe («Danubian and Pontic Europe»), odnosno habsburško-osmansko te osmansko-rusko pograničje (tj. pograničje između Moskovije/Ruskog Carstva te krimskih Tatara). Uspoređujući tri različita primjera, autor pokušava objasniti na koji su način veliki imperiji poput Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije te Ruskog Carstva uspjeli inkorporirati pogranične zone sa svim svojim lokalnim specifičnostima u vlastite državne tvorevine. Posebnu pažnju autor pridaje procesu stvaranja centralizirane i birokratske države («birokratskog imperija») sa stajaćom profesionalnom vojskom, čijim usponom dolazi do razgraničenja pograničja i konačno do njegovog zatvaranja («the closure of the frontier».)⁴¹

Kappelerov model pograničja

Koncept pograničja («kao sredstva historijske analize») teoretski je usavršio Andreas Kappeler (*Južno i istočno pograničje Rusije od XVI. do XVIII. stoljeća*) predlažući četiri različite «perspektive» iz kojih se može pristupiti njegovom proučavanju: I) «geografsko pograničje [географический фронт] između različitih klimatskih i vegetacijskih zona», II) «socijalno pograničje [социальный фронт] između različitih vidova načina života [жизненный уклад] i sustava vrijednosti (osobito između sjedilačkog stanovništva i nomada ili lovaca)», III) «vojno pograničje [военный фронт] između dvije vojne zajednice» te IV) «religiozno i kulturno pograničje [религиозный и культурный фронт] između različitih vrijednosnih i kulturnih tradicija».^{42,43}

⁴⁰ William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500-1800* (Chicago, London: The University of Chicago Press, 1964).

⁴¹ Proces zatvaranja «otvorenog pograničja» odnosio se prvenstveno na prostor «zapadno od rijeke Don». Što se pak tiče pograničja koje se širilo istočno od te iste rijeke, uključujući prostor Jajičke/Uralske kozачке vojske, ono je sve do druge polovice XIX. stoljeća kada Rusko Carstvo zauzima Središnju Aziju, bilo «otvorenog» karaktera. Vidjeti: ibid. – Poglavlje V: The Closure of the Frontier 1740-1800.

⁴² Prema mišljenju Jürgena Osterhammela, kulturna granica može se pak podijeliti na «tri univerzalna tipa»: imperijska „barbarska granica“; nacionalno-državna teritorijalna granica; te granica inkluzije pograničja (*Erschließungsgrenze des eigentlichen Frontiers*). Каппелер, “Южный и восточный фронт России,” 48-49.

⁴³ Kappeler smatra kako se pograničje u kontekstu «napredujućeg sjedilačkog društva/наступающего оседлого мира» može promatrati kao: «vojno pograničje/military frontier, pograničje intenzivne eksploatacije/extractive frontier i naseljeničko pograničje/settlement frontier». Navedene tipove pograničja (uz iznimku «vojnog pograničja») ne susrećemo na južnoj i jugoistočnoj stepskoj granici Rusije (barem ne do XVIII. st.), jer društvo iz kojega će nastati razne kozачке skupine, uključujući i Jajičke kozake, nije imalo nužne preduvjete koji bi mu omogućili *neprestano* širenje (napredovanje), odnosno vojnu nadmoć nad susjednim narodima. No, kao što je i sâm autor primjetio, ti isti tipovi («extractive frontier» i «settlement frontier») bili su karakteristični za tzv. «šumsku granicu na Sjeveroistoku i Istoku/лесная граница на Северо-Востоке и Востоке», gdje su se doseljenici u svojoj ekspanziji, u ovom slučaju prema unutrašnjosti Sibira, suočili s lokalnim zajednicama koje su bile značajno slabije. ibid. 48, 55-59.

Primjenom Kappelerovog modela na habsburško-osmansko te rusko-kazaško pograničje dolazimo do vrlo zanimljivih zaključaka. Kao prvo, rusko-kazaško pograničje (dio tzv. «stepske granice/степная граница») sadržavalo je obilježja: geografskog, socijalno-ekonomskog, vojno-političkog te religiozno-kulturnog pograničja.⁴⁴ Geografski aspekt odnosi se na činjenicu da je pograničje razdvajalo pretežito šumski krajolik karakterističan za Rusiju od stepskih područja Srednje Azije. Socijalno-ekonomski aspekt pograničja proizlazi prvenstveno iz opreke između sjedilačkog načina života svojstvenog za rusko stanovništvo te nomadskog (i polunomadskog) života kazaških plemena⁴⁵ te s time povezane orijentacije na različite privredne aktivnosti (poljoprivreda – ekstenzivno stočarstvo).

Što se pak tiče vojno-političkog aspekta pograničja, on je bio vezan uz postojanje dva društva s različitim oblicima političkog uređenja. Tako, na primjer, s jedne strane imamo centraliziranu državu sa sofisticiranim vojno-upravnim aparatom, na čelu koje se nalazi apsolutni monarh, dok s druge strane imamo «plemenske saveze, plemena, rodove, pokoljenja [поколения], odrede [отделения] i sela [аулы]» povezane u tri horde – Stariju, Srednju i Mladu, s rudimentarnom birokracijom te vladarima (kan) čiji je autoritet ograničavalo lokalno plemstvo.^{46,47} Između Rusije i kazaških plemena, kao svojevrsni prijelazni fenomen, nalazili su se kozaci čije se društveno uređenje – «vojna demokracija/военная демократия» — «fundamentalno razlikovala» ne samo od «moskovske autokracije» već i od kazaškog plemenskog uređenja.^{48,49}

Nadalje, rusko-kazaško pograničje bilo je ujedno i religiozno-kulturne (te etničke) naravi, nalazeći se između pravoslavnog-slavenskog (ruskog) stanovništva te turkijskog i turciziranog mongolskog stanovništva islamske vjere. Doduše, ova tvrdnja je samo djelomično točna s obzirom na to da je na ogromnom području koje je Rusija osvojila tijekom svoga širenja

⁴⁴ *ibid.* 49.

⁴⁵ Prema mišljenju Owena Lattimorea do pojave «istinskih» pastoralnih nomadskih zajednica došlo je relativno kasno (obično se pretpostavlja na temelju njihovog «primitivnog» način života kako su takve zajednice nastale vrlo rano), vjerojatno «stjecanjem» više različitih skupina: «skupina koje su se prethodno bavile uglavnom lovom te su se preselile iz šume u stepu [grasslands], te skupina koje su se na rubu stepe odvojile od poljodjelskih zajednica». Lattimore, *Studies in Frontier History*, 472.

⁴⁶ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 9, 13.; С. Н. Абашин, Д. Ю. Арапов и Н. Е. Бекмаханова, ур., *Центральная Азия в составе Российской империи*, ур. сер. А. И. Миллер, А. В. Ремнев и А. Рибер (Москва: Новое литературное обозрение, 2008), 189.

⁴⁷ Prema mišljenju Khodarkovskog, upravo «nepostojanje urbanih centara među stepskim narodima» bilo je glavni razlog zašto je njihovo društvo poznavalo «samo rudimentarne oblike vlade i birokracije». Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 9.

⁴⁸ Каппелер, «Южный и восточный фронт России», 52.

⁴⁹ Za više informacija o socijalno-političkoj organizaciji kazaškog društva vidjeti: Абашин, Арапов и Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 189-191. (Социально-политическая организация традиционного казахского общества).

prema istoku (uključujući i sâmo jugoistočno pograničje), živjelo također i relativno brojno neslavensko stanovništvo, među kojim su prednjačili turkijski narodi, islamske vjeroispovijesti, poput Baškira i kazanskih Tatara, te ugrofinski narodi, kao što su Mari i Mordvini (animisti/pogani). Vjerskoj raznolikosti svakako je išla na ruku konfesionalna politika Moskovije koja se tijekom XVI. i XVII. stoljeća odlikovala svojevrsnom «gipkošću i pragmatičnošću».⁵⁰ Postupnom europeizacijom Rusije, koja je dosegla svoj vrhunac u XVIII. stoljeću, načelo «pragmatičnosti» počelo je gubiti na svome značaju, što se jasno vidjelo u pokršćavanju animističkog stanovništva Sibira i srednje Volge (obično upotrebom sile i/ili materijalnih stimulansa).⁵¹ Što se pak tiče muslimanskog (te budističkog) stanovništva, čini se kako će ono, unatoč dolasku misionara, velikim dijelom i dalje nastaviti ispovijedati vlastitu vjeru.⁵² Štoviše, još od vladavine Katarine II. država počinje raditi na širenju islama među Kazasima, u čemu su bitnu ulogu igrale i tatarske hodže, čija se «propovjednička djelatnost» osjećala «kako na pograničju, tako i u dalekim predjelima [районах] степе».⁵³

Na kraju, između Rusije i kazaških plemena postojale su i određene vrijednosne razlike, tj. razlike u tumačenju raznih pravnih koncepata, koje je svaka strana interpretirala na svoj način. Kao primjer toga mogu nam poslužiti prisege o potčinjavanju (клятвы о подчинении) nogajskih knezova, koje su za Moskvu bile dokaz «njihovog definitivnog priznanja vodstva [верховенство] moskovskih careva», dok su pak Nogajci smatrali kako se radi o ničem više nego o «privremenim savezima koji su mogli biti raskinuti u bilo kojem trenutku».^{54,55} Gore navedene razlike između «kršćanske Rusije» te «različitih/brojnih nekršćanskih društava [uključujući i Kazahe]» činile su, prema mišljenju Khodarkovskog, obje strane

⁵⁰ Kao odličan primjer «pragmatičnosti» te «otvorenosti» kršćanske Rusije u odnosima s muslimanima, možemo uzeti brojne slučajeve kooptiranja pripadnika tatarske aristokracije u redove ruskog plemstva (дворянство). Каппелер, «Южный и восточный фронт России», 54.

⁵¹ ibid. 60.

⁵² ibid. 60.

⁵³ С. В. Голунов, «Российско-казахстанская граница: история формирования», *Вестник ВолГУ*, серија 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 10 (2005), 73.

⁵⁴ Каппелер, «Южный и восточный фронт России», 53-54.

⁵⁵ Postojanje raznih (a često i suprotstavljenih) pravnih predodžbi vidljivo je i na primjeru granica, teritorija te općenito suvereniteta. Naime, Kazasi nisu poznavali koncept granice u onom obliku u kojemu ga susrećemo u tadašnjim (europskim) državama, što se može povezati s činjenicom da u kazaškom društvu nije postojala «institucija privatnog i državnog vlasništva nad zemljom». Za njihove granice specifično je da su one bile «manje čvrste [менее жесткими]» te «daleko više dinamičnije» u odnosu na granice koje su se nalazile među «administrativno-teritorijalnim tvorevinama razvijenih država», što je razumljivo s obzirom da su Kazasi bili nomadski narod. Nadalje, u određivanju tih granica bitnu ulogu imali su «razlozi ekonomske svrsishodnosti, koja je bila uvjetovana potrebama nomadskog stočarstva te nužnošću sezonske promjene pašnjaka (...)». Голунов, «Российско-казахстанская граница», 72.; Također vidjeti: Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 9.

«inkompatibilnima»⁵⁶, njihove interese «fundamentalno neuskladivim», a međusobnu konfrontaciju «neizbježnom».⁵⁷

S druge strane, habsburško-osmansko pograničje, tj. onaj njegov uži dio koji se odnosi na područje Vojne krajine, bilo je samo vojno-političke te religiozno-kulturne prirode. Njegova vojno-politička dimenzija proizlazi iz činjenice da je ono razdvajalo dvije najvažnije regionalne (i europske) sile, koje su se od XVI. pa sve do XVIII. stoljeća nadmetale za prevlast nad jugoistočnom i centralnom Europom. Bitnu razliku između rusko-kazaškog te osmansko-habsburškog pograničja možemo naći u tome što se u potonjem slučaju pograničje nalazilo između dvije birokratske države s relativno jakim središnjom vlašću, koje su u određenoj mjeri mogle uvesti efektivnu kontrolu nad samim pograničjem. Štoviše, Osmansko Carstvo, iako je imalo osobit pravni sustav koji se temeljio na šerijatskom (vjerskom) pravu, bilo je dijelom međunarodnog pravnog poretka, o čemu svjedoči potpisivanje mirovnog sporazuma na ušću Žitve (1606. god.) koji je bio «prvi mirovni ugovor potpisan prema međunarodnom pravu između Osmanske Carevine i evropskih država».⁵⁸ Kao što smo već vidjeli među nomadskim plemenima nije postojao visokosofisticiran birokratski aparat, niti su pak postojali slični pravni koncepti koji bi dugotrajno regulirali njihove odnose s Rusijom, zbog čega je naposljetku rusko-kazaško pograničje u usporedbi s habsburško-osmanskim bilo znatno nestabilnije, a samim time i nesigurnije.

Religiozno-kulturni aspekt osmansko-habsburškog pograničja neposredno je vezan uz postojanje dvije vjerske zajednice: kršćana te muslimana. Slično kao i u prethodnom slučaju, pograničje nije oštro razdvajalo pripadnike raznih religija, primjerom čega nam može poslužiti osmanska Bosna u kojoj su pored muslimana živjeli još i kršćani (katolici i pravoslavci). Za razliku od rusko-kazaškog pograničja, koje se, kao što smo vidjeli, nalazilo između dvije različite etničke skupine, na obje strane habsburško-osmanskog pograničja živjelo je slavensko (te vlaško) stanovništvo, uz određen broj turskih i njemačkih doseljenika. Zanimljivo je primijetiti kako među tim istim stanovništvom nisu postojale nikakve bitne socijalno-

⁵⁶ «Inkompatibilnost» između uređenih država te nomadskih zajednica na primjeru Kine i njenih sjevernih «barbarskih» susjeda slikovito je opisao Lattimore: «u novoj vrsti rata poljoprivredno (ili točnije urbano-poljoprivredno) društvo Kine te pastoralno nomadsko društvo Unutrašnje Azije mogla su naizmjenično pobjeđivati jedno drugo; no Kina nije mogla osvojiti stepu te ju ujednačiti s ostatkom zemlje [made uniform with China] u pogledu poljoprivrednih praksi, omjera urbane i ruralne populacije te svih drugih karakteristika koje daju konzistenciju jednoj kulturi i civilizaciji; niti su pak narodi stepe mogli, čak i kada su uspješno provalili u Kinu, preobraziti njena polja u pasišta te tamo uspostaviti pastoralno društvo koje bi bilo uspješnije u preživljavanju, nego društvo utemeljeno na poljoprivredi». Lattimore, *Studies in Frontier History*, 485.

⁵⁷ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 8.

⁵⁸ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira* (Sarajevo: »Svjetlost«, 1973), 19-20.

ekonomske razlike. Naime, u oba slučaja radilo se o sjedilačkim društvima koja su se u podjednakoj mjeri bavila poljoprivredom.

Naravno, na sâmom pograničju situacija je bila puno složenija, nego što je to bio slučaj u područjima koja je ono razdvajalo. Naime, pograničja su zone u kojima se različita društva, vrijednosti te prakse miješaju i stapaju, rezultat čega su obično zajednice koje se manje ili više razlikuju, odnosno sliče onim društvima iz kojih su proistekle.⁵⁹ Ipak, kako bismo razumjeli fenomen pograničja, nužno je poznavati i procese koji su se odvijali izvan njegovih granica, tj. u imperijalnim središtima, a koji su nerijetko bili od presudnog značaja i za stanovnike pograničja.

Rieberov model pograničja

Proučavanje fenomena pograničja u kontekstu Euroazije nemoguće je bez osvrtnja na radove Alfreda J. Riebera. Prema njemu postoje samo tri osnovna tipa pograničja: konsolidirana državna pograničja («consolidated state frontiers»)⁶⁰, dinamička pograničja napredujućih naselja («dynamic frontiers of advancing settlements») i simbolička pograničja («symbolic frontiers»), te više podtipova.^{61,62} Na samom početku moramo napomenuti kako habsburško-osmansko pograničje nije imalo obilježja «dinamičkih pograničja napredujućih naselja». Razlozi tome su višestruki. Kao prvo, sama činjenica da se pograničje nalazilo između dva «birokratska imperija» značila je da je ono bilo puno bliže po svojoj strukturi «konsolidiranim državnim pograničjima», nego dinamičkim pograničjima. Za razliku od habsburško-osmanskog pograničja, koje se nakon niza «austro-turskih» ratova s kraja XVII. i početka XVIII. stoljeća, velikim dijelom «konsolidiralo», dinamička pograničja bila su gotovo pa neprestano u procesu ekspanzije, u čemu je krucijalnu ulogu imao dolazak novih kolonista te njihovo napredovanje

⁵⁹ Odličan primjer toga su upravo kozaci, čija kultura, način života i privreda predstavljaju kombinaciju elemenata koji pripadaju «sjedilačkoj istočnoslavenskoj i nomadskoj kulturi». Каппелер, «Южный и восточный фронт России», 51.

⁶⁰ Blizak konceptu «konsolidiranih državnih pograničja», je, prema našem mišljenju, koncept «stress-free borderland» kojega je razradio Gerald Blake. Prema njemu takva područja imaju sljedeće karakteristike: «sporovi oko granica i teritorija su izgladjeni, postoji regularna i legalna prekogranična interakcija među pograničnim stanovništvom [borderland peoples] s obje strane granice, postoji sigurna granična regija, ... racionalno i kooperativno korištenje prirodnih resursa na i preko granice [at and across the boundary], te lokalna administracija može voditi učinkovitu suradnju sa svojim kolegama preko granice...» (str. 3.) Ipak, ovakav koncept predstavlja idealni tip, dok se u stvarnosti u pograničjima («borderlands») vodi svojevrsna borba između ljudi koji pokušavaju prijeći granicu te države koja želi regulirati takve prelaskе. Donnan i Wilson, «Ethnography, security and the "frontier effect" in borderlands», 7.

⁶¹ Rieber, «Changing Concepts and Constructions of Frontiers», 27.

⁶² Još je Owen Lattimore, proučavajući nastanak i razvoj pograničnih zona na području Kine, primijetio kako se pograničje može podijeliti na dinamičko i statičko, odnosno inkluzivno i ekskluzivno. Vidjeti: Lattimore, *Studies in Frontier History*, 477.

u potrazi za zemljom. Upravo postojanje neobrađene i nenaseljene (ili slabo naseljene) zemlje, koja bi svojim bogatstvima privlačila nove doseljenike (kao što je to bilo u Sjevernoj Americi i Sibiru, oglednim primjerima «dinamičkih pograničja napredujućih naselja»), bilo je jedan od osnovnih preduvjeta za nastanak dinamičkog tipa pograničja, a kojega ne nalazimo u ovome slučaju.

Što se pak tiče rusko-kazaškog te općenito južnog (stepskog) pograničja, ono je dugi niz stoljeća imalo isključivo obilježja «vojnog pograničja», što je bilo direktno povezano s prisutnošću brojnih nomadskih i polunomadskih naroda koji su ne samo pružali značajan otpor ruskom širenju prema jugu, nego su često poduzimali pljačkaške pohode na zemlje pod ruskom vlašću. Tek stvaranjem protomoderne centralizirane države u XVIII. stoljeću, suštinski će se promijeniti odnos snaga na pograničju, kao i njegov budući karakter. Naime, čini se kako upravo u tome razdoblju, Rusko Carstvo (sada jedna od europskih velesila) uspijeva konačno skršiti «vojnu nadmoć» svojih nomadskih susjeda, čime Nogajci, Kalmici, krimski Tatari i Kazasi⁶³ postaju «politički i ekonomski ovisni» o njemu.⁶⁴ Samim time dolazi i do postupne transformacije («evolucije») «vojnog pograničja» u «naseljeničko pograničje» (*settlement frontier*), koje možemo poistovjetiti s Rieberovim modelom «dinamičkih pograničja napredujućih naselja» (naselja u pokretu).⁶⁵ Iako se rusko-kazaško pograničje nalazilo relativno daleko od središta Carstva, tijekom XVIII. stoljeća i njega je (odnosno «pogranične teritorije») zahvatio «intenzivni proces naseljavanja».⁶⁶ Sâm proces, ovisno o pokretačima koji su iza njega stajali, može se podijeliti na naseljavanje pod rukovodstvom države («propisano [директивное] ili stimulirano» raseljavanje unutar «pogranične zone») te na spontano («стихийно») naseljavanje.⁶⁷ Među naseljenicima koji su pripadali prvome tipu, isticali su se kozaci

⁶³ Počeci Kazaha (od tur. *kazak*, *kazah* – bjegunac, razbojnik) vezani su uz seobu «nekoliko uzbečkih plemena» koja su odlučila napustiti Horasanski kanat te se preseliti na stepu sjeverno od Aralskog jezera, gdje su osnovali «nomadsku konfederaciju». U početku su bili poznati pod imenom Uzbek-Kazasi, zatim kao Kazasi, da bi se u XVIII. stoljeću uz njih vezalo i ime Kirgiz-Kazasi (Kirgiz-Kajsaci). Konfederacija se sastojala od turkijskih i turciziranih mongolskih plemena među kojima su dominantnu ulogu igrali Kongrati (mong. Хонгирад, rus. Конграты). Kazasi su u određenom periodu zauzimali pašnjake koji su se pružali na području od rijeke Jajik pa sve do rijeke Irliš. Čini se kako su «do kasnog XVI. stoljeća» oni «već bili podijeljeni» u tri horde (kaz. жуз, jüz): Manja, Srednja i Velika horda (u ruskoj literaturi prisutni su sljedeći nazivi: Mlađa, Srednja i Starija horda), svakom od kojih je vladao jedan kan. Zanimljivo je da, «iako su glavna obilježja političke organizacije među Kazasima bila vrlo slična onim [obilježjima] drugih stepskih društava, izgleda da je Kazasima nedostajala diferenciranija hijerarhijska struktura» kakvu su imali Nogajci ili pak krimski i kazanski Tatari. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 12-13.

⁶⁴ Каппелер, «Южный и восточный фронт России», 60.

⁶⁵ Каппелер referirajući se očito na Osterhammela te njegovu koncepciju o tri univerzalna tipa kulturnih granica, smatra kako je na tome području istovremeno došlo do «evolucije» tzv. imperijske „barbarske granice“ u osvojenu granicu (*Erschließungsgrenze*). *ibid.* 60.

⁶⁶ Голунов, «Российско-казахстанская граница», 71.

⁶⁷ *ibid.* 71.

(«uključujući ukrajinske») te «predstavnici neslavenskih naroda» (poput «Tatara-Mišara»), dok su osnovnu masu «spontanih» naseljenika činili kmetovi («черносошные крестьяне»), zatim shodci («сходцы»)⁶⁸ te starovjerci.^{69,70}

S druge strane, oba pograničja (habsburško-osmansko i rusko-kazaško) pripadali su tipu «konsolidiranih državnih pograničja» što upućuje na postojanje bitnih sličnosti između njih, te nam daje mogućnost komparativnog proučavanja njihovog nastanka te funkcionalnog razvoja kroz povijest.⁷¹ Proces stvaranja rusko-kazaškog pograničja započeo je vrlo vjerojatno u drugoj polovici XVI. stoljeća.⁷² Naime, upravo u tome razdoblju u sastav Moskovije ulazi Kazanski i Astrahanski kanat (1552./1556. god.), kao i zemlje nastanjene Baškirima te započinje osvajanje (i s time povezana kolonizacija) Sibira, čime Rusija po prvi put dolazi u direktan kontakt s kazaškim plemenima.⁷³ Otprilike u isto vrijeme odvijao se i «proces stvaranja kazaškog etnosa, koji je u XVII. stoljeću doveo do formiranja [к складыванию], tri teritorijalno-plemenske grupacije», odnosno horde (Mlađa, Srednja i Starija horda).⁷⁴ Iako se širenje Rusije prema istoku nastavilo, tijekom XVI. i XVII. stoljeća došlo je samo do ograničenog («очаговый») doticaja između «ruskih posjeda» te onih teritorijâ koji su se pak nalazili pod *kontrolom* Kazaha, što ne iznenađuje ako uzmemo u obzir činjenicu kako su tada ruska naselja bila još uvijek malobrojna te raštrkana.⁷⁵ Budući da je «ruska prisutnost sve do XVIII. stoljeća bila ograničena», u tome periodu nije moglo niti doći do razvoja obrambenog sustava koji bi bio u stanju jamčiti «nepovredivost teritorija potčinjenog Rusiji», umjesto kojega nalazimo tek «malena utvrđenja», s malobrojn timer vojnim posadama.^{76,77} Naravno, s dolaskom novih

⁶⁸ U ovome slučaju radi se o seljacima «koji su bježali od kmetskog jarma iz središnjih provincija [районов] Rusije». *ibid.* 71.

⁶⁹ *ibid.* 71.

⁷⁰ O kolonizacijskim procesima na području nekadašnjeg Ruskog Carstva opširno je pisao ruski i sovjetski povjesničar Matvej K. Ljubavskij (Матвей К. Любавский). Vidjeti: М. К. Любавский, *Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века*, ur. А. Я. Дегтярев, uvodni članak А. Я. Дегтярев, Ю. Ф. Иванов, Д. В. Карев (Москва: Издательство Московского университета, 1996).

⁷¹ Zanimljivo je primijetiti kako je još početkom XXI. stoljeća postojao niz neriješenih graničnih pitanja između Ruske Federacije te Kazahstana. Za više informacija o povijesnom razvitku rusko-kazahstanske granice vidjeti: Голунов, «Российско-казахстанская граница,» 68-87.

⁷² *ibid.* 68.

⁷³ *ibid.* 68.

⁷⁴ *ibid.* 68.

⁷⁵ Moguće je da je to bila posljedica «karaktera raseljavanja starosjedilačkih naroda i topografskih uvjeta». *ibid.* 68.

⁷⁶ *ibid.* 68.

⁷⁷ Obrambeno-fortifikacijski sustav donekle sličan onome koji je postojao u ondašnjoj Vojnoj krajini, nalazimo na jugozapadnim granicama Moskovije pod imenom Velika zasečna čerta (Большая засечная черта). Njegova primarna funkcija bila je obrana od upada krimskih Tatara. Za više informacija o njegovom razvoju, sastavu i ustrojstvu vidjeti: Алексей Иванович Яковлев, *Засечная черта Московского государства в XVII веке. Очерк из истории обороны южной окраины Московского государства* (Москва: Типография Г. Лиснера и Д.

doseljenika (uglavnom bjegunaca) u krajeve koji su se nalazili u neposrednoj blizini Kazaha, opasnost od njihovih upada je rasla, kao i potreba za izgradnjom odgovarajuće obrambene infrastrukture. Čini se kako su ruske vlasti bile svjesne toga problema jer je tijekom XVIII. stoljeća započelo provođenje «sustavne pogranične politike», čiji je neposredan rezultat bilo «podizanje pograničnih utvrđenih linija».⁷⁸

Utvrđivanje i konsolidacija jugoistočnih granica Ruskog Carstva bilo je zadatak Orenburške ekspedicije (Orenburška komisija – od 1737. god.), djelovanju koje moramo pripisati izgradnju «neprekidne pogranične linije» koja je pratila rijeku Jajik čitavim njenim tokom.⁷⁹ Sudeći prema službenim dokumentima, naziv za jugoistočnu granicu tadašnjeg Ruskog Carstva bio je Orenburška pogranična linija (Оренбургская пограничная линия).⁸⁰ Navedena linija počinjala je na ušću rijeke Jajik (na jugozapadu), a završavala je kod Zverinogolovske utvrde (na sjeveroistoku) te se sastojala od dva dijela, od kojih je dio od Gurjeva (Гурьев – današnji Atirau, Kazahstan) do Печког gorodka (Илецкий городок) bio povjeren upravo Jajičkim kozacima na čuvanje.^{81,82,83}

Собко, 1916).; Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона), s. v. “Засеки”; В. А. Волков, “Московские засеки. Южный рубеж,” *Урбанистика* 1 (2013), 100-116.

⁷⁸ Spomenute linije «nastajale su od utvrđenih pograničnih gradova i utvrda među kojima su se podizali različiti [fortifikacijski] objekti (redute, redani, i tome slično) koji su bili povezivani linijama umjetnih prepreka (zemljani nasipi, govori, drvene barikade [лесные завалы и засеки, надолбы], palisade, i tome slično)». Ovakav sustav vuče određene paralele s obrambeno-fortifikacijskim sustavom Vojne krajine koji se također sastojao od niza utvrda te stražarnica ili čardaka. Nadalje, «izgradnja pograničnih utvrđenih linija izvodila se u bliskoj vezi s prirodnim preprekama (rijeke, jezera, močvare, provalije, šume, humovi [курганы], uzvisine, i drugo)». Zanimljivo je primjetiti kako pogranične linije nisu čuvali isključivo kozaci (u Vojnoj krajini tu dužnost su uglavnom obavljali krajišnici te posebne krajiške postrojbe – serežani, a u manjem broju i redovni vojnici), već također i pripadnici redovne vojske, te vojnici-naseljenici (поселенные войска). Pored njih pograničnu službu obavljale su i «neredovne čete sastavljene od Baškira i Mišara [Mišera]». Голунов, “Российско-казахстанская граница,” 69.

⁷⁹ А. И. Кортунуов і А. А. Фокин, *Казаки-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала (XVI-XIX вв.)* (Уфа, 2012), 11.

⁸⁰ *ibid.* 11.

⁸¹ Drugi dio Orenburške pogranične linije koji je išao od stanice Krasnojarska (станция Красноярская) do Zverinogolovske utvrde (Звериноголовская крепость), nadzirali su pak Orenburški kozaci. *ibid.* 11.

⁸² Kao što je Nikolaj Borodin istaknuo, Jajički kozaci bili su zaduženi ne samo da nadziru granicu od mogućih kazaških upada, nego su također «приводили задерживану/затварану оних дивлжих ljudi koji su bili pokoreni te su se nalazili unutar državnih granica (astrahanski Kalmici)». Н. Бородин, *Уральское казачье войско. Статистическое описание в двух томах*, sv. 1 (Уральск: Издание Уральского Войскового Хозяйственного Правления, Типография Уральского казачьего войска, 1891), 4.

⁸³ U literaturi uz jugoistočnu pograničnu liniju također se veže i naziv Jajička linija/Яицкая линия. Čini se kako je među pograničnim linijama koje će se pojaviti u prvoj polovici XVIII. st., upravo Jajička linija bila «najprostranija» (1780 vrsta = oko 1890 km [1 vrsta = 1,06 km]), pružajući se od Gurjeva pa sve do Alabuškog odreda (Алабужский отряд) u Zapadnom Sibiru. Spomenuta linija sastojala se od više samostalnih linija (odsjeka): 1) «Jajička (Donja) [Яицкая (Нижняя)] – od Kaspijskog mora uzvodno rijekom Jajik sve do rijeke Ilek»; 2) «Plečka (Novo-Plečka) [Илецкая (Ново-Илецкая)] – uzvodno rijekom Ilek»; 3) «Berdjano-Kuralinska [Бердяно-Куралинская] – по рјјекама Kural i Berdjanka»; 4) «Orenburška [Оренбургская] – od stanice Blagoslovena [станция Благодословенная] uzvodno rijekom Jajik do utvrde Orska [крепость Орская], dalje je išao kopneni odsjek do naselja Berezoovsko [Березовское]; 5) «Ujska [Уйская] – do granica Sibira nizvodno rijekama

Stvaranjem sustava pograničnih linija ruske vlasti nastojale su istovremeno ispuniti nekoliko različitih ciljeva. Kao prvo, zadaća pograničnih linija bila je zaštititi teritorij Ruskog Carstva te lokalno stanovništvo od upada susjednih Kazaha. Nadalje, linije (točnije sjeverozapadni dio linijskog sustava) služile su i kao barijere između Kazaha te carskih podanika – Baškira, između kojih je povremeno dolazilo do sukoba.⁸⁴ Drugim riječima, zadaća pograničnih linija bila je također osiguravati mir i stabilnost na pograničju, ograničavajući kontakte među suprotstavljenim lokalnim narodima. Također, sustav pograničnih linija omogućavao je Ruskom Carstvu da provodi «agresivnu politiku» na svome jugoistoku, bilo da se radi o Kazasima ili «neprijateljski nastrojenom» Hivskom kanatu.⁸⁵ Na kraju, pogranične linije imale su određenu ulogu i u «reguliranju pogranične trgovine», koja se odvijala u raznim utvrđenjima duž linije.⁸⁶ Sličnu funkciju imala je i Vojna krajina, širom koje su postojali posebni objekti namijenjeni za trgovinu sa Osmanskim Carstvom, tzv. rašteli.

Slično kao i kod drugih nomadskih naroda, rat je zauzimao važno mjesto i u kazaškom društvu. Naime, on je «ojačavao ratničke i socijalne vrijednosti nomada» te je bio «važniji izvor prihoda nego što je to bila trgovina».⁸⁷ S obzirom na to, ne čudi podatak kako su čak i u prvoj polovici XIX. stoljeća Kazasi (u malim skupinama) «neovlašteno prelazili preko rijeke Ural, nerijetko s ciljem napada na privolška ruska naselja».⁸⁸ Rat i pljačkanje imali su izuzetno bitnu ulogu i u svakodnevnom životu kozaka koji su s jedne strane odgovarajući na upade nomada, a s druge strane i sami u potrazi za «ugledom, junaštvom, vodstvom i plijenom»⁸⁹, poduzimali pohode na područje s onu strane granice, čime su pridonosili daljnoj destabilizaciji pograničja.^{90,91}

Uj [Уй] i Tobol [Тобол]». Голунов, «Российско-казахстанская граница», 69.; Usporedi s: Абашин, Арапов i Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 35.

⁸⁴ Голунов, «Российско-казахстанская граница», 70.

⁸⁵ ibid. 71.

⁸⁶ ibid. 71.

⁸⁷ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 17.

⁸⁸ Голунов, «Российско-казахстанская граница», 70.

⁸⁹ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 17.

⁹⁰ Nemiran ratnički duh (Zaporoškog) kozaštva uvjerljivo je opisao Nikolaj Gogolj u svojem kratkom povijesnom romanu *Taras Buljba*. Iako se radnja Gogoljevog romana ne odnosi na konkretne povijesne događaje, opisi bitaka te osobito kozačke svakodnevice čine ovaj roman vrlo zanimljivim štivom za one povjesničare koji se bave poviješću kozaštva.

⁹¹ Zanimljiv pogled na kozačko-kazaške odnose donosi nam Jurij Malikov – *Tsars, Cossacks, and Nomads. The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the 18th and 19th Centuries*. Za razliku od Khodarkovskog, on ističe kako su njihovi međusobni odnosi (Malikov se osvrće prvenstveno na područje duž Sibirске pogranične linije) bili uglavnom prijateljskog karaktera. Glavnim obilježjem kozačko-kazaških odnosa (na tome području) bila je «uzajamna akulturacija [acculturation], svakodnevna akomodacija [accommodation] te cvatuća [thriving] razmjena dobara, stanovništva i tehnologije». U svojem istraživanju Malikov se oslanja na američkog povjesničara Richarda Whitea te na njegovu koncepciju «middle ground» koju je on osmislio proučavajući sjevernoameričko pograničje (*The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great*

Ipak, za razliku od krajišnika (ili kozaka), koji su prelazili granicu uglavnom zbog pljačke (ili krijumčarenja robe), Kazasi kao nomadski narod, čiji je način života bio podređen sezonskim migracijama između različitih ispaša⁹², zalazili su na ruski teritorij ne samo u potrazi za plijenom, već i u potrazi za onim područjima na kojima je bilo moguće tijekom ljetnih mjeseci napasati stoku (tj. gdje su postojali znatniji izvori pitke vode). Podizanjem Orenburške (Jajičke) pogranične linije ruske vlasti praktički su odsjekle kazaška plemena od njihovih ljetnih ispaša koje su se nalazile na suprotnoj strani rijeke Jajik, čime su ih prisilile da, ukoliko žele prijeći spomenutu rijeku, traže odobrenje lokalnih vlasti.⁹³ Iako je Rusija bila protiv dolaska Kazaha na njen teritorij bojeći se mogućih sukoba između njih te Jajičkih kozaka i Kalmika, čini se da se zabrane u pogledu propuštanja Kazaha te općenito nomada preko rijeke Jajik nisu uvijek provodile, a osobito u onim godinama kada su nepovoljni prirodni uvjeti ugrožavali nomadski način života (tj. bavljenje stočarstvom) tijekom kojih je Kazasima obično bilo dopušteno prelaziti rijeku, no pod uvjetom da predaju taoce.^{94,95}

Specifičnost rusko-kazaškog pograničja nalazi se u tome što se stvaranje sustava pograničnih linija odvijalo istovremeno s procesom (*dobrovoljnog*) stupanja dijela kazaških plemena u redove carskih podanika.⁹⁶ Kao što smo već napomenuli, zbog postojanja različitih predodžbi o instituciji podaništva kao takvoj, prihvaćanje podaništva nije nužno značilo i kraj pograničnih sukoba te je «vrlo često» bilo tek «taktički potez» (прием) kojega su nomadi (Kazasi) koristili u svrhu postizanja određenih prednosti, bilo da se radi o «sklapanju vojnog saveza» (protiv Džungara), «učvršćivanju unutrašnje vlasti» lokalnoga vladara, ili pak o «uskraćivanju ruske protekcije onim protivnicima (Baškiri, Kalmici i dr.), koji su ranije prihvatili [carsko] podaništvo».⁹⁷ Premda su se sukobi i dalje nastavili, *starim* carskim

Lakes Region, 1650-1815). Beatrice Penati, "Tsars, Cossacks, and Nomads. The formation of a borderland culture in Northern Kazakhstan in the eighteenth and nineteenth centuries," (prikaz knjige) *Central Asian Survey* sv. 31, br. 3 (2012), 375.

⁹² Ispaše su se inače dijelile na zimske («кстау»), proljetne («коктеу»), ljetne («джайляу») i jesenske («кузеу»). Za više informacija o nomadskom stočarstvu vidjeti: Голунов, "Российско-казахстанская граница," 72.; Абашин, Арапов и Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 187-189. (Кочевое скотоводство казахов).

⁹³ Problem prelaska ruske granice postao je iznimno važan sredinom XVIII. stoljeća kada je «uslijed prirodno-klimatskih i političkih faktora prostor s onu stranu rijeke zadobio osobitu vrijednost za Kazahe». Голунов, "Российско-казахстанская граница," 69-70.

⁹⁴ *ibid.* 70.

⁹⁵ Kazasi su «pravo redovno se seliti [перекочевывать] preko rijeke Ural» dobili «carskim dekretom od 17. lipnja 1808. godine». No sâm prijelaz podlijebao je strogim propisima: «dopuštalo se samo preko zime, na određenim mjestima i na osnovi potvrda koje su izdavane Orenburškoj pograničnoj komisiji». *ibid.* 70.

⁹⁶ Godine 1731. ruskim podanicima postala su plemena Mlađe horde, a u razdoblju od 1731. do 1740. godine njima se pridružio i «glavni dio Srednje horde». *ibid.* 71. Za više informacija vidjeti: Абашин, Арапов и Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 36-39. (Присоединение казахских жузов к России в первой половине XVIII в.).

⁹⁷ Голунов, "Российско-казахстанская граница," 71.

podanicima uključujući «Baškire, Mišare, volške Kalmike, ruske [!], Sibirske, Orenburške i Jajičke kozake», bilo je zabranjeno, barem nominalno, napadati («войною ходить и разорять») Kazahe.⁹⁸ Štoviše, ubrzo nakon primanja dijela Kazaha u carsko podaništvo, ruske vlasti su dekretom Senata dopustile da se u pogranične utvrde pušta kazaško stanovništvo «u slučaju napada Džungara».⁹⁹

Podizanje utvrđenih linija te širenje statusa carskih podanika na nomadska plemena predstavljali su samo neke od metoda koje je Rusija manje ili više uspješno primjenjivala kako bi stabilizirala svoju jugoistočnu granicu, odnosno smanjila pritisak na nju. U tome kontekstu trebamo proučavati i napore usmjerene prema «razvoju pozitivnih kontakata», pomoću kojih su se promicali te učvršćivali dobrosusjedski odnosi među stanovništvom s obje strane granice.¹⁰⁰ Bitnu ulogu u stvaranju «pozitivnih kontakata» svakako je imala robna razmjena, čiji se razvoj «od 30-ih godina XVIII. stoljeća poticao» (u skladu s carinskom politikom: «uvozne carine [вводимые пошлины], unatoč tendenciji polaganog povećanja, bile su ipak značajno manje nego na drugim ruskim granicama»)¹⁰¹ Nadalje, ruska administracija radila je i na upoznavanju («политика приобщения») obližnjih Kazaha s «normama i vrijednostima» pomoću kojih bi u budućnosti postupci, odnosno aktivnosti nomada mogle postati «dobronamjernije ili, u najmanju ruku, predvidive».¹⁰² Neke od tih «normi i vrijednosti» bile su u direktnoj suprotnosti s postojećim načinom života kazaškog stanovništva, što se jasno vidjelo tijekom pokušaja ruskih vlasti da nomadske Kazahe postupno priuče sjedilačkom načinu života (tzv. sedentarizacija). Važnost sedentarizacije nalazila se u tome što je vezivanjem Kazaha za određeni teritorij, Rusija mogla ne samo značajno smanjiti intezitet njihovih ilegalnih prelazaka preko pogranične linije, već također uspostaviti efektivniju kontrolu nad kazaškim plemenima. Pored nje na rusko-kazaškom pograničju odvijao se i proces «kultiviranja» (окультуривание), koji se u biti svodio na «školovanje predstavnika [kazaške] elite u skladu s ruskim obrascem» te na širenje islama.¹⁰³

Što se pak tiče habsburško-osmanskog pograničja, odnosno pograničnog područja koje se nalazilo pod kontrolom Habsburgovaca, tamo još u prvoj polovici XVI. stoljeća vidimo pokušaje stvaranja vojno-obrambenog sustava čija je svrha bila onemogućiti daljnje napredovanje Osmanlija, a iz kojega će se postupno razviti Varaždinski i Karlovački generalat.

⁹⁸ Абашин, Арапов и Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 41.

⁹⁹ *ibid.* 39.

¹⁰⁰ Голунов, «Российско-казахстанская граница», 72.

¹⁰¹ *ibid.* 72.

¹⁰² *ibid.* 72.

¹⁰³ *ibid.* 73.

Iako će se osmanska ekspanzija na području Hrvatske nastaviti otprilike sve do kraja XVI. stoljeća, kada pada Bihać (1592. god.), osvajanjem Virovitice i Čazme (1552. god.) Osmanlije dolaze do krajnje granice svojih osvajanja u tadašnjoj Slavoniji. Granicu koja će sve do povlačenja Osmanlija krajem XVII. stoljeća, dijeliti osmansku Slavoniju od habsburške Vojne krajine, odnosno od Slavonske vojne krajine/Varaždinskog generalata, činila je uz neznčajne izmjene (1606. godine utvrda Čazma prešla je pod habsburšku kontrolu), linija Čazma-Drava.¹⁰⁴ Kada se pak govori o budućem Varaždinskom generalatu («Varaždinska vojna granica»), treba napomenuti kako sve do 30-ih godina XVII. stoljeća, njegovo područje nije bilo jasno definirano – «njegova teritorijalna organizacija ograničavala se samo na određivanje sjedišta kapetanija i pripadajućih utvrda».¹⁰⁵ No, donošenjem Vlaških statuta – *Statuta Valachorum* (1630. god.) kojima su Vlasi Slavonske krajine (no, ne i tzv. privatni Vlasi)¹⁰⁶ bili izuzeti od vlastelinske jurisdikcije («kao i jurisdikcije dvorske komore»), te formiranjem istražnog povjerenstva (1635. god.) čija je zadaća bila utvrditi na koga se sve odnose spomenuti statuti, tj. «na kojem će se teritoriju primjenjivati»,¹⁰⁷ došlo je do stvaranja «prilično jasno omeđenog teritorija Varaždinske vojne granice».¹⁰⁸ Unatoč činjenici kako su još u prvoj polovici XVII. stoljeća granice Slavonske krajine bile definirane,¹⁰⁹ habsburško-osmansko pograničje nije moglo biti u potpunosti «konsolidirano», sve dok se u središtu Monarhije nije pojavila svijest o nužnosti uspostavljanja učinkovitijeg nadzora nad pograničnim područjem.

Sklapanjem mira u Srijemskim Karlovcima (1699. godine) kojim je Habsburška Monarhija stekla gotovo čitavo područje nekadašnjeg Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva, počinje novo poglavlje u povijesti kako Varaždinskog generalata, tako i habsburško-osmanskog pograničja uopće. Naime, pomicanjem pograničja na rijeke Savu, Tisu i Moriš, Varaždinski

¹⁰⁴ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535-1881.)*, sv. 1, *Rana krajiška društva (1545 – 1754.)*, prev. Josip Brkić (Zagreb: Naprijed, 1997), 31.

¹⁰⁵ Mirela Slukan Altić, «Teritorijalni razvoj i razgraničenja Varaždinskog generalata (1630. - 1771.)», *PODRAVINA* sv. 4, br. 7 (2005), 8.

¹⁰⁶ Naziv za sve one Vlahe koji su živjeli na vlastelinskim imanjima izvan vlasti vojnokrajiških institucija.

¹⁰⁷ U Vlaškim statutima područje na kojemu su zakoni važili (tj. područje Slavonske krajine), bilo je nejasno definirano kao prostor između rijeke Save i Drave na kojemu su naseljeni Vlasi: «*Dorff deren zwischen benenten flüssen Sau und Träa oder Trag in denen gränzen Slavonien wohnenden Walachen*». ibid. 8.

¹⁰⁸ Kako bismo stekli jasniju sliku o teritorijalnom okviru budućeg Varaždinskog generalata, donosimo sljedeći citat: «Na sjeveru Varaždinsku vojnu granicu omeđivala je rijeka Drava, a na istoku granica s Osmanskim Carstvom koja se nakon mira u Žitvi (1606.) nalazila na rijeci Ilovi. Razgraničenje na jugu već je bilo obavljeno restitucijom imanja Moslavine Erdödyjevima nakon čega je kapetanija Petrinja ostala nepovezana s Varaždinskom vojnom granicom. Zapadna granica uglavnom se poklapala s granicom naseljavanja Vlaha. Ta je granica tekla od Ivanić Grada na sjever prema Glogovnici pa je Kloštar Ivanić ostao izvan Vojne granice. Rječica Glogovnica činila je zapadnu granicu sve do Križevaca ... Od Križevaca prema sjeveru zapadnu su granicu vojnog teritorija činili Ivanec, Osijek, Apatovac, Poganac, Rasinja, Subotica, Kunovec, Pustakovec, Ivanec, Koprivnica, Peteranec, Drnje i Botovo». ibid. 8.

¹⁰⁹ U vezi teritorijalne reorganizacije Varaždinskog generalata iz 1749. godine te njegovog konačnog razgraničenja s teritorijem Provincijala (1765.-1771. god.) vidjeti: ibid. 9-10, 13-16.

generalat više nije neposredno graničio s osmanskim teritorijem što je dovelo u pitanje smisao njegovog postojanja kao vojno-obrambene zone.¹¹⁰ Nadalje, nakon osmanskog povlačenja pogranični dio novoosvojenog (oslobođenog) područja ubrzo je inkorporiran u vojnokrajiški sustav stvaranjem prvo niza tzv. «porječnih krajina», a kasnije i Slavonskog generalata koji je zamišljen kao svojevrsna kombinacija postojećih i novih elemenata, koji su, prema riječima Karla Kasera, trebali postati «modelom daljnjeg društvenog i gospodarskog razvitka kako starih tako i novih dijelova Vojne krajine».¹¹¹

Iako je odredbama srijemskokarlovačkog mira te djelovanjem mješovite komisije za razgraničenje, habsburško-osmanska granica bila precizno povučena¹¹², prema mišljenju Drage Roksandića, Habsburška Monarhija (a vrlo vjerojatno i Osmansko Carstvo) je na izmaku XVII. stoljeća «još bila vrlo daleko od modernog poimanja granice kao granične crte», jednog od glavnih preduvjeta stvaranja stabilnog pograničja.¹¹³ Razvoj moderne ideje o granici kao «strogo nadziranoj crti – razdjelnici» napredovao je «sporo» unutar nemirnog habsburško-osmanskog pograničja, a osobito na onim područjima u kojima je dominirao *negostoljubiv* okoliš u obliku močvara, šuma te planina, koji je bio karakterističan za veliki dio tadašnje srednje kao i jugoistočne Europe.¹¹⁴ Ipak određeni pokušaji učvršćivanja državne kontrole postojali su, o čemu svjedoči članak VIII. *Ugovora o miru s Austrijom*, u skladu s kojim se zabranjuju upadi na teritorij koji se nalazi pod vlašću druge strane, a koji su činili okosnicu «malog rata»: «Neka se strogo zabrani da se ubuduće s dvije strane tajno i iznenada aktiviraju čete, vrše napadi, zauzima zemlja, plijeni, ruši i vrši nasilje nad podanicima».^{115,116} Naravno, u

¹¹⁰ Izuzetak je predstavljala kapetanija Petrinja koja je «iz upravnih i fiskalnih razloga» 1595. godine priključena Slavonskoj krajini («Varaždinskoj vojnoj granici»), iako se nalazila na području Hrvatske krajine. Naime, ova kapetanija bila je jedini dio Slavonske krajine koji je još uvijek neposredno graničio s osmanskim teritorijem. Prema tome, Varaždinski generalat dijelio je zajedničku granicu s Osmanskim Carstvom i nakon potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima, a točnije, sve do 1753. godine, kada je Petrinja pripojena Banskoj krajini u skladu s naredbom Marije Terezije. *ibid.* 10-11.

¹¹¹ Kaser govoreći o stvaranju Slavonskog generalata napominje kako «nije nipošto bilo tako, da su odgovorne instance automatski pomišljale na adaptaciju sistema Vojne krajine novodobivenim granicama». No, «nakon mnogih izračuna, prijedloga i protuprijedloga dolazilo se uvijek iznova do rješenja, koja su bila slična onima što su prakticirana duž Hrvatske i Gornjoslavonske krajine [autor misli na Karlovački i Varaždinski generalat]». Kaser, *Rana krajiška društva (1545 – 1754.)*, 219-220. Za više informacija o Slavonskom generalatu vidjeti: *ibid.* 219-246.

¹¹² Vidjeti: Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, 64-107. (Razgraničenje sa Austrijom).

¹¹³ Drago Roksandić, «Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine», *Ekonomika i ekohistorija* sv. 3, br. 3 (2007), 73.

¹¹⁴ *ibid.* 73.

¹¹⁵ Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, 70.

¹¹⁶ U tome kontekstu značajne su odredbe članka IX.: «Da bi se potpuno suzbilo nasilje (...) onih koji ne žive mirno nego čine izgnaništva, neka se nikako ne sakrivaju i ne izdržavaju hajduci koji žive od krađe i drumski razbojnici zvani prebjezi, nego neka se kazne kako oni tako i oni koji ih prikrivaju. Čak ako bi se oni kojima je smutnja ustaljena običaj pokazivali kao ispravni i lojalni, neka im se ne povjeruje, te neka ne stanuju blizu granice nego neka se nasele na drugim mjestima». Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, 70-71. (Članak IX).

stvarnosti situacija je bila drugačija te su pljačkaški pohodi još uvijek predstavljali manje-više čestu pojavu.¹¹⁷

Prema mišljenju većine povjesničara do «konsolidacije» osmansko-habsburške pogranične zone doći će nakon «poraza»¹¹⁸ Monarhije u novom «austro-turskom» ratu (1737.-1739. god.) koji je službeno završio sklapanjem Beogradskog mirovnog sporazuma (1739. god.).¹¹⁹ U skladu s odredbama sporazuma, južna granica Habsburške Monarhije morala se vratiti natrag na rijeku Savu, čime je stvorena nova-stara pogranična linija s Osmanskim Carstvom koja se uglavnom neće mijenjati sve do XIX. stoljeća. Proučavajući posavski dio habsburško-osmanskog pograničja (Posavska krajina) u razdoblju između Požarevačkog i Beogradskog mira (1718.-1739.), Drago Roksandić došao je do zaključka kako je «nakon 1739. godine granica na Savi morala postati »tvrda«, neovisno o tome je li riječ o vojnom ustroju, sprečavanju širenja zaraznih bolesti, kretanju ljudi i dobara itd.». ¹²⁰ On naglašava kako Beogradski mirovni sporazum, iako nije ograničavao trgovinsku razmjenu Monarhije s Osmanskim Carstvom, «nametnuo je potrebu izgradnje jakih fortifikacijskih sistema i lokalno, na najvažnijim mjestima i duž cijele granice». ¹²¹

No, svijest o nužnosti uspostavljanja bolje kontrole nad granicom s Osmanskim Carstvom pojavila se najkasnije u godinama nakon Požarevačkog mira kojim je na dva desetljeća stvorena nova habsburško-osmanska granica, koja će najvećim dijelom ići preko kopna, «što je silno usložilo mogućnosti njezina učinkovita nadzora». ¹²² O novom smjeru pogranične politike Bečkog dvora jasno svjedoči patent cara i kralja Karla VI./III. (22. listopada

¹¹⁷ Među brojnim primjerima istaknut ćemo slučaj Jovana (Ivana) Stojanovića (pradjed poznatog slavonskog prosvjetnog radnika Mijata Stojanovića [1818.-1881.]) koji je izgubio život upravo tijekom jednog takvog pljačkaškog pohoda («hajdukovanje»). Mijat Stojanović, *Sgode i nesgode moga života*, prir. Dinko Župan, Stanko Andrić i Damir Matanović, uvodne rasprave Dinko Župan i Damir Matanović (Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski školski muzej, 2015). Vidjeti: Crtice iz života moga pradjeda: 3-18.

¹¹⁸ Prema mišljenju Karla A. Roidera Ml., Beogradski mir «nije bio rezultat vojne ili diplomatske nužde, nego prvenstveno pogreška Wallisa [grof Oliver Wallis – feldmaršal te glavni zapovjednik habsburške vojske tijekom vojne kampanje 1739. godine] i Neipperga [grof Reinhard William Neipperg – opunomoćenik Beča te glavni mirovni pregovarač]». Karl A. Roider (Jr.), «The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739,» *Central European History* sv. 5, br. 3 (1972), 205.

¹¹⁹ Do posljednje veće ekspanzije Habsburške Monarhije u jugoistočnu Europu došlo je tijekom «četvrtog» habsburško-osmanskog rata (1716.-1718. god.). Prema odredbama mirovnog ugovora iz Požarevca (1718. god.), Habsburška Monarhija je stekla dio Vlaške (Mala Vlaška), Banat (temišvarski), ostatak Srijema, jedan dio Srbije, Bosansku Posavinu (tj. «uski pojas uz desnu obalu rijeke Save») itd. Značajan dio ovih dobitaka Beč će izgubiti samo nekoliko desetljeća kasnije potpisivanjem Beogradskog mira (1739. god.). «Požarevački mir,» *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49899> (posjet 13. 9. 2016.); Kaser, *Rana krajiška društva (1545 – 1754.)*, 219.

¹²⁰ Roksandić, «Posavska krajina/granica,» 67.

¹²¹ *ibid.* 67.

¹²² *ibid.* 75.

1728. god.) kojim se nalaže stvaranje odgovarajuće obrane, koja bi spriječila širenje raznih epidemija s područja pod kontrolom Osmanskog Carstva: «Nasuprot turskim područjima treba zbog neposredne opasnosti od zaraznih bolesti urediti stalnu protuobranu podešenu prema težini okolnosti».^{123,124}

U ovome kontekstu trebamo promatrati stvaranje Sanitarnog te krajiškog (graničnog) kordona sastavljenog od sustava obrambenih, trgovačkih i karantenskih objekata: čardaka, raštela, kontumaca itd., kojima su obično upravljali sâmi krajišnici. Slično kao što je to bio slučaj s pograničnim linijama koje su nastale duž rusko-kazaškog pograničja, tj. zone kontakta (doticaja), krajiški kordon bio je također ustrojen kao vojno-obrambeni pojas. Njegova (primarna) zadaća sastojala se u nadziranju habsburško-osmanske granice te u sprječavanju upada raznih razbojničkih družina na teritorij Habsburške Monarhije.¹²⁵ Pored toga, jedna od njegovih zadaća bila je i borba s krijumčarenjem (osobito krijumčarenjem soli), dezertiranjem krajišnika te općenito s emigracijom vojnokrajiških podanika.¹²⁶ Kada je o Sanitetskom kordonu riječ, kao što je već naglašeno, njegova funkcija isključivo je bila vezana uz prevenciju novih zaraza, a osobito kuge koja je bila relativno česta pojava u Osmanskom Carstvu.

U prilog našoj tezi o «konsolidaciji» pograničja idu i procesi koji su se tijekom XVIII. stoljeća odvijali i s druge strane granice. Naime, u tome razdoblju u osmanskoj Bosni (Bosanski pašaluk), čiji pogranični karakter biva još više izražen nakon završetka Velikog bečkog rata, došlo je do intenzivne izgradnje fortifikacija.¹²⁷ Štoviše, u tome istome periodu znatno se povećao i broj kapetanija (vojno-teritorijalna jedinica na čijem čelu se nalazi kapetan).¹²⁸ Na ovom mjestu vrijedi napomenuti kako su za razliku od većine krajišnika i kozaka, osmanski vojnici bili plaćeni za svoju službu: «Vojska se sastojala od raznih rodova. Svi zapovjednici ili àge i zábiti, kao i svi vojnici ili nèferi, postavljani su carskim beratima; svi su bili stalni i plaćeni,

¹²³ ibid. 72-73.

¹²⁴ Prva uputstva Beča u vezi s izgradnjom Sanitarnog kordona potječu još s početka XVIII. stoljeća (1710. god.), a odnosila su se na Karlovački generalat i Bansku krajinu (na dio habsburško-osmanske granice koji je išao od Tromeđe do donjeg Pounja («suha međa»)). ibid. 75.

¹²⁵ ibid. 76.

¹²⁶ ibid. 76.

¹²⁷ Hamdija Kreševljaković opisuje val fortifikacijske gradnje sljedećim riječima: «Grade se novi, prepravljaju stari i popravljaju davno napušteni gradovi i formiraju se novi agaluci i kapetanije. Ne utvrđuju se samo granice nego i putevi koji vode u unutrašnjost ove zemlje». Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1954), 19.

¹²⁸ ibid. 19-20.; U tome pogledu posebno je zanimljiva sljedeća rečenica: «Tako uz granice bosanskog pašaluka, od Brčkog uz Savu i Unu pa dalje suhom međom, nije bio nigdje ni čeperak zemlje, na kome se nije osjećala vlast nekog kapetana». ibid. 20.

a sve službe od kapetana do zadnjeg vojnika bile su nasljedne i prelazile s oca na sina ili bližeg rođaka». ¹²⁹

Iako će Beogradskim mirom habsburško-osmanska granica ostati uglavnom nepromijenjena sve do okupacije Bosne u drugoj polovici XIX. stoljeća, pogrešno bi bilo misliti kako je Monarhija smatrala tu graničnu liniju konačnom i «stalnom». ¹³⁰ Naime, čini se da je na Bečkom Dvoru vladalo mišljenje kako se radi tek o privremenom uzmaku (neuspjehu), koji se može preokrenuti u skoroj budućnosti, tj. jednom kada se steknu povoljniji uvjeti za nastavak borbe s Osmanlijama. ¹³¹ No, unatoč tome, Beč u razdoblju od potpisivanja Beogradskog mira pa sve do konca XVIII. stoljeća, uz iznimku kratkotrajnog Dubičkog rata (1788.-1791. god.), ¹³² više nije pokazivao želju za širenjem na teritorij Osmanskog Carstva. Karl A. Roider ml. povezuje gubitak interesa Beča za jugoistočnu Europu pojavom novog habsburškog protivnika – kraljevine Pruske, koja uspješnom invazijom Šleske (Prvi šleski rat 1740.-1742. god.) oduzima jednu od najbogatijih i najrazvijenijih habsburških pokrajina, čime potpuno zaokreće vanjsku politiku Habsburške Monarhije koja se od tada uglavnom bavila «njemačkim poslovima». ¹³³ Na kraju, za vanjskopolitičku preorijentaciju Monarhije zasigurno su zaslužne i prilike u samom Osmanskom Carstvu koje znatno oslabljeno brojnim ratovima, nije više bilo izvor neposrednih prijetnji za Monarhiju, dok se «njegove iseljene i kugom pogođene zemlje duž Dunava nisu u ovo vrijeme činile vrijedne velikih žrtvi [nužnih] kako bi se one zauzele i sačuvala». ¹³⁴

Na samom kraju spomenimo kako se habsburško-osmansko te rusko-kazaško pograničje mogu promatrati i kao simbolička pograničja koja razdvajaju dvije različite kulture ili civilizacije – Zapadnu i Istočnu. Glavno razlikovno obilježje bila je do XVIII. stoljeća isključivo religija (kršćanstvo – islam). ¹³⁵ U slučaju Rusije i njenih susjeda, religiji su bili podređeni različiti drugi kolektivni identiteti poput etničkog, dok se konfesionalna pripadanost povezivala s «određenim moralnim i političkim kvalitetama» (uglavnom negativnim). ¹³⁶ Tijekom XVIII. stoljeća, pored vjere, koja je i dalje bila glavno identifikacijsko obilježje («predominant identity marker»), sve veću važnost zadobiva ideja civilizacije, što je bilo

¹²⁹ ibid. 24.

¹³⁰ Roider, "The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking," 206.

¹³¹ ibid. 206.

¹³² Slično kao i u prethodnom habsburško-osmanskome ratu (1737.-1739.), glavni cilj Monarhije i u ovom ratu (Dubički rat) bila je želja za očuvanjem savezništva s Ruskim Carstvom. ibid. 205-207.

¹³³ ibid. 207.

¹³⁴ ibid. 207.

¹³⁵ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 186.

¹³⁶ ibid. 185-186.

povezano s procesom pozapadnjačenja Rusije koja «se počela smatrati dijelom europske civilizacije».¹³⁷ U skladu s tadašnjim predodžbama o «Drugom», koje nisu bile specifične samo za Rusiju, ona je postupno preuzela na sebe ulogu donositelja «Kršćanstva i Civilizacije „divljim i neciviliziranim“ ljudima koji su se nalazili duž pograničja».^{138,139}

¹³⁷ *ibid.* 186.

¹³⁸ *ibid.* 186.

¹³⁹ Drago Roksandić piše kako je habsburško-osmanska granica «mogla biti [iz perspektive Beča] jedino granica razdvajanja prema orijentalnom »drugom« i ništa više». Roksandić, «Posavska krajina/granica,» 73-74.

Pregled teorija o porijeklu kozaštva: Karamzin, Solovjov, Ključevskij

O postojanju brojnih nedoumica te proturječnosti u vezi s nastankom kozaštva¹⁴⁰ i njegovim porijeklom svjedoči niz sinteza ruske povijesti. Kako bismo se što bolje upoznali s ovom problematikom, odlučili smo u ovome poglavlju osvrnuti se na tri reprezentativna djela poznatih ruskih povjesničara: Nikolaja Karamzina (*Povijest ruske države – История государства Российского*), Sergeja Solovjova (*Povijest Rusije od najdrevnijih vremena – История России с древнейших времен*) te Vasilija Ključevskog (*Ruska povijest – Русская история*). Razlog zbog kojega smo izabrali upravo ove radove nalazi se u njihovom utjecaju (posebice u slučaju Solovjova i Ključevskog) na kasnije generacije sovjetskih i ruskih povjesničara. **Nikolaj M. Karamzin** (Николай Михайлович Карамзин) smatra kako naziv kozak «vjerojatno» potječe još iz razdoblja koje je prethodilo mongolskom osvajanju srednjovjekovne ruske države (Kijevska Rus'), iako njegov spomen on nalazi tek u ljetopisima «iz doba Vasilija Slijepog», tj. iz 1444. godine («Козаки Рязанские»)^{141,142}. Sâm naziv on dovodi u vezu s turkijskim plemenima – Berendejima (Берендеи) i Torkima (Торки), tvrdeći kako su ona ne samo stanovala na istom onom području na kojemu se nalazilo ujedno «i prvo prebivalište Maloruskih Kozaka» («на обalama Dnjepra, niže Kijeva») nego su se, kao i kozaci, nazivala imenom – «Čerkasi» (Черкасы).¹⁴³ Njegovu uvjerenost u drevne korijene kozaštva možda najbolje ilustrira sljedeći odlomak:

¹⁴⁰ Prema *Enciklopedijskom rječniku Brokgauza i Efrona*, kozaštvo (козачество/казачество) «čini jednu od izvornih i velikih pojava u povijesti dva glavna plemena ruskog naroda: Veliko- i Malorusa. Kozачке zajednice [общины] koje su nastale u XVI. st. na čitavom jugozapadu, jugu i jugoistoku ruskih pokrajina [областей], dugo su imale ozbiljnu ulogu u općem hodu povijesti naroda, pojavljujući se kao zaštitnici i kolonizatori granica te vršeći ponekada snažan pritisak na unutrašnji poredak i sudbinu države». *Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона)*, s. v. «Козачество».

¹⁴¹ Spomenuti kozaci «došli su pomoći stanovnicima Rjazanja i Moskovljanima [u borbi] protiv tatarskog carevića Mustafe». Сергей Михайлович Соловьев, *История России с древнейших времен*, knj. 1., sv. 1-5, 2. izd. (С.-Петербург: Типография Высочайше утвержденного Товарищества „Общественная Польза“, s. a.), 1217-1218. Prvi spomen imena kozak ne potječe iz 1444. godine, kako su smatrali pojedini povjesničari. Naime, kozake nalazimo u dva pisana izvora s početka XIV. stoljeća – kumanskom rječniku *Codexu Cumanicusu* (1303. god.) te u *Sugdejskom sinaksariju* (1308. god.). U *Sugdejskom sinaksariju* nalazimo sljedeću rečenicu: «Toga dana (17. svibnja) preminuo je rob Božji Aljmaljču, sin Samaka, avaj, mladi čovjek, zaklan od strane kozaka» [в тот же день (17 мая) скончался раб Божий Альмальчу, сын Самака, увы, молодой человек, заколотый козаками]. А. В. Стороженко, *Стефан Баторий и Днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки* (Киев: Типография Г. Л. Фронкевича, 1904), 16.

¹⁴² Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, sv. 5, 2. izd. (Санктпетербург: В типографии Н. Греча, 1819), 393.

¹⁴³ *ibid.* 393.; Sergej Solovjov spominje uz Torke i Berendeje još dva turkijska plemena: «Ковуји» (rus. Ковуи/Коуи) te «Турпеји» (rus. Турпеи). Oni su zajedno bili poznati pod imenom «Crni Klobuci» (rus. Черные Клобуки). То име је, према једном извору, «istočasno s nazivom Čerkas [Черкас], kojim se Maloruski kozaci prestano nazivaju u moskovskim spomenicima». Solovjov ne isključuje mogućnost kako su upravo ova plemena («народцы») «činila zametak Maloruskog kozaštva», no naglašava kako su se njemu tada mogle pridružiti i «mnogobrojne mase kozaka čisto ruskog porijekla» iz Litavske Rusi (Литовская Русь) «jer je Dneprovska krajina [Днепровская укрaina], zbog svoga geografskog položaja, morala biti odavno područjem vojnih naselja».

Sjetimo se *Kasoga* [Касоги], koji su, prema našim ljetopisima, živjeli između Kaspijskog i Crnog mora¹⁴⁴; sjetimo se i zemlje *Kazahije* [Казахия] za koju Imperator Konstantin Porfirogenet pretpostavlja da se nalazi na ovim istim prostorima; dodajmo da Osetinci [Осетинцы] i sada zovu Čerkeze [Черкесы] *Kasahima* [Касахи]: toliko okolnosti zajedno prisiljavaju nas da mislimo kako su se Torki i Berendeji, nazivajući se *Čerkasima*, nazivali i *Kozacima* [Козаки].¹⁴⁵

Ipak pogrešno bi bilo pretpostaviti da Karamzin potpuno isključuje ulogu slavenskog, odnosno ruskog elementa u formiranju kozaštva. Naime, on naglašava kako su uz pojedine pripadnike iz redova Torka i Berendeja, koji su, «ne htjevši se pokoriti ni Mongolima, ni Litvi», slobodno živjeli «na otocima Dnjepra», u stvaranju kozaštva sudjelovali i brojni ruski bjegunci.¹⁴⁶ Štoviše, prema njegovom mišljenju, kozaštvo je s vremenom «postalo u potpunosti Rusko» (совершенно Русским), čemu je pomoglo i to «što su njihovi preci», pod kojima Karamzin misli na turkijska plemena, «živjevši od X. st. u Kijevskoj oblasti, i sami već bili gotovo pa Rusi».¹⁴⁷ Iako se, kao što je Karamzin primijetio, kozaštvo počelo nakon određenog vremena promatrati kao prvenstveno ruski (tj. ukrajinski) fenomen, ne smijemo zaboraviti kako su osim ruskih (ukrajinskih) kozaka također postojale i brojne ne-slavenske kozačke zajednice, osobito na Kavkazu.

Teorija prema kojoj se korijeni kozaštva nalaze među raznim «inorodačkim» skupinama (инородец) kao što su bili «Hazari [хазары], Crni Klobuci, Kosogi [косоги], Čerkezi», a koju je zastupao Karamzin te pojedini drugi povjesničari, bila je najkasnije koncem XIX. stoljeća odbačena uz obrazloženje kako su «takva objašnjenja, utemeljena isključivo na naivnim

Соловьев, *История России с древнейших времен*, 1686.; Bitno drugačiju teoriju o porijeklu kozaštva zastupa Evgraf Saveljev, povjesničar Donskog kozaštva. Prema njegovom mišljenju, kozaci su bili «iskonski žitelji obala Azovskog i Crnog mora, Dona i Donjeg Dnjepra» te potomci «Arijaca», odnosno «Asa» (Ac), «Geta» (Геты), «Saka» (Саки), «Russa» (руссы – *sic*) i «Alana» (аланы – *sic*), uz koje autor spominje još i «Azi-Gete» (Азы-Геты) ili «As-Sake» (Ac-Саки) / «Aze-Sake» (Азы-Саки) kao njihove direktne pretke (Saveljev, 18, 289-297). Nadalje, Saveljev je tvrdio kako su se kozaci odlikovali posebnim «antropološkim crtama» koje su imale vrlo malo sličnosti s crtama «Velikorusa» te Tatara (Saveljev, 190). Objašnjavajući porijeklo riječi kozak, Saveljev tumači kako ona dolazi od fonetski slične riječi «As-saki» [Ac-саки = казак] koja je bila naziv za pripadnike «vojnog staleža» arijskih korijena (Saveljev, 295-296). Е. П. Савельев, *Древняя история казачества*, uvodni članak А. И. Асов, 3. izd. (Москва: «Вече», 2010).

¹⁴⁴ Ne ulazeći detaljnije u problematiku etimologije riječi «казак», o čemu ćemo više u sljedećem poglavlju, napomenut ćemo samo kako Max Vasmer, jedan od poznatijih njemačkih slavista, ističe kako: «etnonim *kasog* [касѡгъ] nije srodan s etnonimom *kozak* [казѧкъ]». Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка* (*Russisches Etymologisches Wörterbuch*), prev. О. Н. Трубачёв, sv. 2, 2. izd. (Москва: Прогресс, 1986), 158.

¹⁴⁵ Карамзин, *История государства Российского*, 393-394.

¹⁴⁶ *ibid.* 394.

¹⁴⁷ *ibid.* 394.

filološkim sličnostima srodnih [созвучных] imena». ^{148,149} U skladu s novim idejama, kozaštvo se počelo shvaćati kao «samostalna pojava unutar ruske stvarnosti» (самостоятельное явление русской жизни), iako nije bio potpuno isključen ni «inozemni utjecaj» koji se najbolje vidio u neslavenskom porijeklu imena kozak ¹⁵⁰ kao i u specifičnom kozačkom načinu života. ¹⁵¹

Za razliku od svoga prethodnika Vasilija Tatiščeva ¹⁵², čini se kako je Karamzin bio sklon nekritičkom glorificiranju («maloruskog») kozaštva, nazivajući kozake «zaštitnicima Litavskih posjeda» ili pak «rođenim ratnicima [природные воины], usrdnima u slobodi i u Vjeri Grčkoj», a njihovu zajednicu «vojnom Kršćanskom Republikom». ¹⁵³ Ipak, on je morao biti svjestan činjenice da je među pojedinim kozacima razbojništvo bilo sasvim normalna pojava, kao što je to bio slučaj s Zaporoškim kozacima («Козаки Запорожские»), za koje on kaže: «njihova Seč [rus. Сечь, ukr. Січ],..., je u početku služila kao zborna mjesto, a kasnije je postala prebivalište neoženjenih Kozaka, koji nisu imali nikakvog zanata, osim rata i pljačke». ¹⁵⁴ Karamzin je smatrao kako su, vjerojatno, tzv. «Ukrajinski Kozaci», pod kojima on misli na razne stepske kozačke skupine, uključujući i Zaporoške kozake, poslužili kao svojevrsni obrazac na temelju kojega su se formirale kozačke postrojbe u jednom dijelu tadašnje Rusije: «vjerojatno» njihov

¹⁴⁸ Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона), s. v. «Козачество».

¹⁴⁹ Ova teorija ponovno će zaživjeti u 20. stoljeću zahvaljujući prvenstveno radovima Lava Gumiljeva koji je kozake dovodio u vezu s Brodnicima (бродники), tj. s «narodom rusko-hazarskog porijekla» te «nasljednicima drevnih Hazara», čiji potomci su se od XVI. stoljeća počeli zvati turkijskim (тюркский) imenom – kozaci («казаки»). Gumiljev ne poriče kako je kozaštvo velikim dijelom nastalo od «ruskih seljaka, koji su bježali na Don od strahota opričnine», no napominje kako ti bjegunci «dolazeći na Don, nisu zapadali u pustoš», nego u kraj naseljen upravo Brodnicima, odnosno njihovim potomcima «koji su ratovali sa stepom te su imali potrebu za novim stanovništvom» (воевавшие со степью и нуждавшиеся в пополнении). Л. Н. Гумилев, *Открытие Хазарии (историко-географический этюд)*, предговор М. И. Артамонов (Москва: Издательство «Наука», 1966), 177-178.

¹⁵⁰ Još Tatiščev je primijetio kako je ime kozak (казак) tatarskog porijekla te ima značenje «bjegunac ili otpadnik» (отпавший). Василий Татищев, *История Российская*, sv. 2 (Москва: «Издательство АСТ», 2003), 632.

¹⁵¹ Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона), s. v. «Козачество».

¹⁵² Vasilij Tatiščev smatrao je kako su «prvi kozaci» bili «ološ» (сброд) sastavljena «od gorskih Čerkeza» (черкесы) te da «su se pojavili u 14. stoljeću u kneževstvu Kurskom». U tom kneževstvu kozaci «su podignuli selo slobodnjaka [слобода, također i predgrađe] Čerkasi [Черкасы], te su se pod zaštitom tatarskih upravitelja [губернатор] bavili krađom i pljačkanjem». Prema riječima Tatiščeva, oni «su potom prešli na Dnjepr» na kojemu «su u doba cara Ivana I. u 16. stoljeću podignuli grad Čerkasi». Nadalje, kozaci «su ratovali protiv Tatara [на татар воевали] s Višnjevskim [vjerojatno se radi o plemićkoj porodici Višnjeveckije (Вишневецкие)] knezom Mihailom te su podignuli grad na otoku Hortica [Хортица], a uskoro [zatim], prelazeći na Don i u drugim mjestima se naseljavajući, povećali su se» na račun «ološa i bjegunaca». Татищев, *История Российская*, 632-633.

¹⁵³ «Sve više i više povećavajući svoje brojeve, hraneći [питая] duh neovisnosti i bratstva, Kozaci su stvorili vojnu Kršćansku Republiku u južnim predjelima Dnepra, počeli su podizati naselja, utvrde u ovim mjestima opustošenima od Tatara; postali su zaštitnicima Litavskih posjeda od strane Krimljana, Turaka, te su zadobili osobito pokroviteljstvo Žigmunda I. [Sigizmunda I.] koji im je dao mnoge građanske slobode [вольности – također i privilegiji, povlastice] zajedno s zemljom [землями] iznad Dnjeprskih pragova, gdje je grad Čerkasi [Черкасы] nazvan njihovim imenom. Oni su se razdijelili na *satnije* [сотня; казачья с. – kozački eskadron] i *rukove* [полк; полки – воjsка], čija Glava ili Hetman [Гетман] u znak poštovanja je dobio od Gospodara [Государь] Poljskog, Stjepana Báthoryja, Kraljevsku zastavu, bunčuk [бунчук – štap s konjskim repom], bulavu [булава – žezlo] i pečat». Карамзин, *История государства Российского*, 394-395.

¹⁵⁴ *ibid.* 395.

«primjer..., dao je ideju i našim [ruskim] sjevernim gradovima da sastave sličnu narodnu vojsku» (земское войско).^{155,156}

Govoreći o značenju riječi kozak, Karamzin je došao do vrlo zanimljivoga zaključka. Prema njegovom mišljenju, ta se riječ, u periodu kada su se na povijesnoj sceni nalazili «*Hordski, Azovski,¹⁵⁷ Nogajski* te drugi *Kozaci*», odnosila na «*slobodnjake* [вольница],¹⁵⁸ *jahače, junake*, no ne [i na] *razbojnike*». ¹⁵⁹ Poistovjećivanje kozaka sa «*slobodnjacima*», kao što ćemo vidjeti, sasvim je opravdano. Naime, upravo su *slobodni ljudi*, tj. ljudi bez određenog imanja i(li) zanimanja, imali veliku ulogu u stvaranju kozaštva. Što se pak tiče Karamzinovog pokušaja da kozake prikaže u pozitivnom svjetlu («*junaci*»), to moramo pripisati prvenstveno njegovim romantičarskim pogledima na nacionalnu povijest, što je sve do XIX. stoljeća bilo karakteristično ne samo za rusku historiografiju nego također i za historiografije mnogih europskih država.

Sergej M. Solovjev (Сергей Михайлович Соловьев) stavlja puno veći naglasak na prirodne čimbenike pripisujući fenomen kozaštva specifičnim obilježjima Rusije,¹⁶⁰ tj. postojanju «prostrane te ujedno slobodne i ugodne za življenje [привольная для житья]» stope koja pruža «izlaz» (svima onima «koji iz različitih razloga ne žele ostajati u društvu ili su prinuđeni ostaviti ga») te «privlačnu budućnost» u obliku «slobodnog, razuzdanog života». ¹⁶¹ U skladu s njegovom teorijom, kozačke skupine mogu se direktno povezati s vojnim «bratstvima» («zajednice kojima je rat služio kao glavno zanimanje») koja su pak nastala

¹⁵⁵ Pod pojmom «*Земское войско*» podrazumijeva se: «ополчение [narodna/dobrovoljna/pomoćna vojska (ополчение)], војници [ратники], милиција [милиция], vladom naoružani građani [правительством вооруженные граждане]». В. И. Даль, *Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка (современное написание)*, priredio i napisao predgovor Юрий Медведев (Москва: АСТ, Астрель, Транзиткнига, 2006), 67.

¹⁵⁶ Карамзин, *История государства Российского*, 395.

¹⁵⁷ Za Azovske (tatarske) kozake znalo se već u XV. stoljeću. Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона), s. v. «Козачество».

¹⁵⁸ Prema Vladimiru Dalju, pojam «вольница» («вольга, воляга, вольгошница, вольнота») ima sljedeća značenja: «slobodno bratstvo» (вольная братия), «gula koja voli bančenje [grupa skitnica?]» (гуливая толпа), «gomila nestašne mladeži» (скопище шаловливой молодежи); «svojevoljna, razuzdana, banda» (своевольная, буйная, шайка); «ponekada naziv za ljude izvana [с воли], koji lutaju [besposliče] te koji su stupili na rad, na službu [...шатающиеся и нанявшиеся в работу, на службу]»; ovim imenom također su se nazivali i «razbojnici». Znakovito je kako se pojam «вольник» koji dijeli isti korijen s riječju «вольница», obično veže uz glagol nadničariti: «lovac [охотник], najamnik/nadničar [наймит], najamni radnik/zakupac [наемщик], dužnik [кабальный; кабала: ropstvo (zbog duga)], koji je stupio [нанявшийся] ili se prodao u regrote». Даль, *Большой иллюстрированный толковый словарь*, 41.

¹⁵⁹ Карамзин, *История государства Российского*, 395-396.

¹⁶⁰ Prema njegovom mišljenju, «postojanje kozaka, kao pograničnog ratničkog stanovništva, bilo je prirodno i neophodno zbog geografskog položaja Kijevske Rusi [древняя Русь], zbog otvorenosti granica sa svih strana». Kozaštvo je bilo osobito rašireno «na stepskim granicama, koje su se izlagale [подвергавшихся] stalnim i bespoštednim napadima nomadskih razbojnika, gdje [куда] se dakle nitko nije smio seliti, tko nije imao karakter ratnika, spremnog uvijek odbijati napade [нападение!], vrebati neprijatelja [сторожить врага]». Соловьев, *История России с древнейших времен*, 1685.

¹⁶¹ ibid. 10-11.

udruživanjem «odvažnih» pojedinaca s ciljem njihove zaštite od «stepskih razbojnika».¹⁶² Tražeći odgovor na pitanje tko su bili ti «odvažni» pojedinci, Solovjev zaključuje kako su oni, vrlo vjerojatno, dolazili od ljudi «slobodnih [нeтeяглые]»¹⁶³ i nepopisanih/neregistriranih [u originalu: неписьменные], ljudi koji nemaju vlastitu zemlju, vlastito gospodarstvo [хозяйство] i koji se zato moraju izdržavati/prehranjivati radom na tuđoj zemlji [на чужих землях], pri tuđim gospodarstvima, pri tuđim obrtima [при чужих промыслах]». ^{164,165} Svoju tezu on potvrđuje pomoću izvora iz kojega je jasno «kako su se kozacima u Sjeveroistočnoj Rusi [Руси] nazivali radnici, ljudi koji nisu imali vlastito gospodarstvo [хозяйство]». ^{166,167} Naravno, nije svaki bezemljaš ili beskućnik («бездомовные люди») nužno morao postati «kozakom», tj. ratnikom, no upravo među njima, prema mišljenju Solovjova, bilo je mnogo pojedinaca «koji nisu htjeli živjeti na tuđim zemljama, potčinjeni tuđim ljudima, te su preferirali voditi ratnički, opasan, no slobodniji i ugodniji, razuzdaniji život u stepi, na granicama i dalje iza granica države». ¹⁶⁸ Kako bi naglasio naoko bezizlazan položaj tih ljudi, Solovjov postavlja retoričko pitanje: «a kuda su se trebali sklanjati ljudi, istjerani iz gradova i seoskih općina, koje kolonizatori [населители земель] nisu imali prava primati k sebi». ¹⁶⁹ Naravno, kao nepoželjni element, oni nisu imali mnogo izbora, nego se uputiti prema rubovima države te pridružiti se kozacima.

Za razliku od Karamzina koji u kozacima vidi «muževne vitezove» (koji su «umirali za slobodu, domovinu i Vjeru»), ¹⁷⁰ Solovjov daje jedan nimalo idealistički, no time bliži stvarnosti prikaz. On piše kako su kozaci «služili kao pogranična straža» štiteći na taj način državu od raznih nomadskih plemena («razbojnika»), no «priznavajući samo na papiru [на словах]

¹⁶² ibid. 1684.

¹⁶³ «Нeтeяглый» naziv je za seljaka oslobođenog poreza, nameta i drugih obveza (тягло) iz raznoraznih razloga. Također taj naziv se odnosio i na slugu (дворовой, дворовые люди, дворня) ili pak na obrtnika, «koji не оре земљу, иако и исплаћује обвезе» (оплачивающий повинности). Даль, *Большой иллюстрированный толковый словарь*, 174.

¹⁶⁴ Соловьев, *История России с древнейших времен*, 1684-1685.

¹⁶⁵ Solovjov smatra kako se problem porijekla kozaštva može «najbolje objasniti» pomoću tzv. «повелја о повлaстичама» (льготные грамоты) «које је влaдa дaвaлa колонистимa» (населители). U jednoj takvoj повелји dotičном Naumu Kobelju [Наум Кобель] даје се прaвo да: «зoвe к себи лјудe ..., слoбoднe и нeпoписaнe, пoштeнe и oнe кoји нe изигрaвaју зaкoн [ябедник – такође доушник, клеветник, особa кoјa имa склoнoст пaрничeњу, сплeткaрeњу], нe лoпoвe [вор – такође издajник тe злoчинaц] и нe рaзбoјникe, кoји су истjерaни из грaдoвa и сeoских općинa [волoст]». ibid. 1684.

¹⁶⁶ ibid. 1686.

¹⁶⁷ Slično mišljenje dijeli i Vasilij Ključevskij koji smatra kako se u svome «prvobitnom općem značenju» pojam kozak odnosio na «najamne radnike, ljude koji su nadničili [батрачивших] po seljačkim kućama [дворам], без одређених зaнимaњa и стaлнoг прeбивaлиштa». В. О. Ключевский, *Русская история. Полный курс лекций*, редакција текста, рoгoвoр и кoмeнтaри А. Ф. Смирнов (Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004), 358.

¹⁶⁸ Соловьев, *История России с древнейших времен*, 1685.

¹⁶⁹ ibid. 1685.

¹⁷⁰ Карамзин, *История государства Российского*, 396.

potčinjenost državi, nerijetko su s njom bili na ratnoj nozi» te su «ponekada za nju bili opasniji od sâmihi nomadskih hordi».¹⁷¹ To će se najbolje vidjeti tijekom seljačkih ratova (крестьянские войны) u kojima su upravo kozačke postrojbe imale glavnu ulogu. Stupanj «potčinjenosti» kozačkih zajednica u odnosu na državu, prema Solovjovu, ovisio je prije svega o njihovoj udaljenosti od državnog teritorija, drugim riječima, što su kozaci «sve dublje i dublje prodirali u stepe» time je i njihova neovisnost (sloboda) rasla, tj. time se smanjivao «nadzor i utjecaj države».¹⁷² Ipak, jačanjem centraliziranog državnog aparata (osobito tijekom vladavine Petra I.) situacija se počela mijenjati i među najudaljenijim kozačkim zajednicama koje su dotada uživale značajnu autonomiju poput Jajičkih kozaka, o čemu ćemo više govoriti u jednom od sljedećih poglavlja. Na kraju, važno je napomenuti kako je Solovjov bio svjestan toga da kozaci nisu bili isključivo ruski fenomen, nego da su kozačke skupine postojale i na onoj strani «stepске крајине» (степной окраины), kojom su dominirali razni muslimanski narodi i plemena poput Tatara, koji su kozacima zvali pripadnike «trećег, најнижег реда војске, која се састојала од улана,¹⁷³ knezova i kozaka».¹⁷⁴

Govoreći o porijeklu kozaštva, poznati ruski povjesničar **Vasilij O. Ključevskij** (Василий Осипович Ключевский) ističe kako je ono «činilo sloj ruskoga društva, koji je nekada bio rasprostranjen po čitavoj Rusiji [по всей Руси]», a ne samo po njenom južnom pograničju.¹⁷⁵ Prema njegovom mišljenju, naziv «казак» u svome «prvobitnom općem značenju» nije se odnosio na slobodne ratnike, nego na najamne radnike, tj. na ljude koji su se bavili nadničarenjem, a koji nisu imali niti određeno zanimanje niti stalno prebivalište.¹⁷⁶ U nastavku teksta on govori kako će se nakon određenog vremena te skitnice i beskućnici početi poistovjećivati sa «slobodnim lualicama [вольные гулящие люди], ili slobodnjacima [вольница]».^{177,178} Kao i brojni drugi povjesničari, Ključevskij uviđa važnost prirodnog

¹⁷¹ Соловьев, *История России с древнейших времен*, 11.

¹⁷² *ibid.* 1685.

¹⁷³ U ovome kontekstu riječ ulan («улан») odnosi se na konjanika naoružanog kopljem. Ipak, vrijedi napomenuti kako su se u razdoblju «tatarskog ropstva» (татарщина) ulanima nazivali i «činovnici kana». Vidjeti: Даль, *Большой иллюстрированный толковый словарь*, 319.

¹⁷⁴ Соловьев, *История России с древнейших времен*, 1685-1686.

¹⁷⁵ Ключевский, *Русская история*, 358.

¹⁷⁶ *ibid.* 358.

¹⁷⁷ *ibid.* 358.

¹⁷⁸ Гулящие люди – naziv je za «kategoriju stanovništva, koja se sastojala od slobodnih ljudi, koji nisu upisani [не приписанные] niti u vojnike [служилые], niti u trgovce i zanatlije [посадские люди], niti u seljake». Među njima nalazili su se «kmetovi, koji su dobili «otpusnicu» [вольная] bez zemlje, bivši zarobljenici itd.». Za razliku od kmetova oni «nisu imali nikakve obveze prema državi te nisu plaćali porez [не несли никаких государственных повинностей и не платили податей]». Nadalje, o njima još znamo da su se «bavili obrtima, živjeli od najamnog rada [жили работой по найму] te bili jedan od izvora najamne radne snage (tzv. radnih ljudi [работные люди])». Большая Советская Энциклопедия, s. v. «Гулящие люди».

okruženja u razvoju kozaštva. On ističe kako su južni predjeli tadašnje Rusije pružali idealno utočište za te marginalne društvene skupine, dok je blizina stepe zaslužna za njihov «osobiti karakter».¹⁷⁹ Što se pak tiče života na stepskom pograničju, on ga opisuje sljedećim riječima:

Kada se opasnost [гроза] od tatarskog razaranja počela zaboravljati, zapodjenuo se kroničan mali rat između ruskoga stepskog pograničja i Tatara koji su se skitali po stepama. Polaznim i uporišnim točkama u toj borbi služili su utvrđeni pogranični gradovi. Ovdje se formirao tip [класс] ljudi, koji su s oružjem u rukama odlazili u stepu zbog ribarstva i lova na divljač. Ljudi odvažni i siromašni, ti naoružani ribiči i lovci na divljač, po svemu sudeći, dobivali su sredstva za svoje opasne poslove [промыслов] od mjesnih trgovaca, kojima su i prodavali svoj ulov. U takvom slučaju oni ni ovdje nisu gubili obilježja nadničara [батраков], koji su radili za račun svojih gospodara. Kao vojnike koji su bili iskusni u ratovanju u stepi, njih su mogli podržavati i lokalni kneževski dvorovi [княжеские правительства]. Ti ljudi su tijekom neprekidnih sukoba s istim takvim tatarskim stepskim lovcima [добычниками] i prisvojili tatarsko ime kozaci, koje se potom proširilo na slobodne beskućne nadničare [вольных бездомных батраков] i u sjevernoj Rusi.¹⁸⁰

Prema mišljenju Ključevskog, «prvobitna domovina [ruskog] kozaštva» bila je «linija ruskih gradova na granici sa stepom, koja je išla od srednje Volge na Rjazanj i Tulu, te se potom naglo prelamala na jug i upirala u Dnjepar niz crtu od Putivlja do Perejaslava».¹⁸¹ Opadanje tatarske moći omogućilo je određenim kozačkim skupinama, među kojima su se, «vjerojatno», nalazili i Rjazanjski kozaci, da napuste tu «prvobitnu domovinu» te da se upute prema «otvorenoj stepi», odnosno prema području oko gornjeg toka rijeke Don, gdje su se počeli organizirati u vojno-lovačke zajednice («стали оседать военно-промысловыми артелями»)¹⁸² Iz takvih zajednica s vremenom će nastati čitave kozačke vojske poput Jajičke kozačke vojske ili Donske kozačke vojske. Upravo Donske kozake Ključevskij smatra «prototipom stepskog kozaštva» («первообраз степного казачества»), ističući kako su se oni uspjeli samoorganizirati prije konkurentnih kozačkih skupina kao što su to bili Zaporoški kozaci.^{183,184}

¹⁷⁹ Ключевский, *Русская история*, 358.

¹⁸⁰ *ibid.* 358.

¹⁸¹ *ibid.* 358.

¹⁸² *ibid.* 358.

¹⁸³ Vidjeti: *ibid.* 359-360.

¹⁸⁴ *ibid.* 358.

Povijesno-filološka analiza riječi «казак»

Kako bismo što bolje razumjeli okolnosti nastanka kozaštva, moramo određenu pažnju posvetiti analizi same riječi «казак», tj. objašnjenju kako njenog porijekla, tako i raznih značenja koja su se kroz određena vremenska razdoblja vezivala uz nju. Iako se znatan dio istraživača, počevši od Tatiščeva i Solovjova, slaže u tome kako ta riječ ima tatarske (turkijske) korijene, o njenom izvornom značenju (etimologiji) postoje brojne teorije koje su manje ili više «sporne» sa stajališta povijesne znanosti kao i filologije.¹⁸⁵

Na samom početku vrijedi napomenuti kako ovu riječ («казак») ne nalazimo isključivo u tatarskom nego i u nizu drugih turkijskih jezika (tj. dijalekata)¹⁸⁶, i to daleko ne uvijek u gorenavedenom značenju (slobodni ratnik).¹⁸⁷ Prema V. V. Radlovu, naziv kazak je u krimskom i kazanskom dijalektu te džagatajskom književnom jeziku označavao «slobodnog, neovisnog čovjeka, pustolova, skitnicu», a sintagma kazak kımı (kazansko narječje) – «odvažnog, snalažljivog [проворный] čovjeka, vještog jahača».^{188,189} Upravo predodžba o kozacima kao «slobodnim», odnosno ničim vezanim ljudima, bila je osobito raširena, kao što možemo vidjeti iz sintagme – kazak kımı, kazak jırıt, koja se u kazanskom dijalektu odnosila na «neoženjenog čovjeka».^{190,191} Sasvim je moguće kako se riječ «казак», koja je u svojoj ranoj fazi označavala «konja koji se odijelio [osamostalio] ili podivljalo» («отделившийся или одичавший конь»),

¹⁸⁵ Г. Ф. Благова, «Исторические взаимоотношения слов *казак* и *казах*,» у: *Этнонимы*, ур. В. А. Никонов (Москва: Издательство «Наука», 1970), 143.; За критички pregled raznih tumačenja etimologije riječi «казак» vidjeti: А. Самойлович, «О слове „казак“,» у: *Казаки. Антропологические очерки*, ур. С. И. Руденко (Ленинград: Издание Академии Наук СССР, 1927), 5-16.

¹⁸⁶ V. V. Radlov riječ «казак» povezuje sa: «krimskim, kirgiskim, kara-kirgiskim, teleutskim, šorskim, sagajskim [i] kazanskim dijalektom» te «džagatajskim [čagatajskim] književnim jezikom [Джагатайский книжный язык]». В. В. Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte)*, sv. 2 (С.-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1899), 364.; Max Vasmer u svome *Etimološkom rječniku ruskog jezika* navodi kako je riječ «казак»: «posuđenica iz turskog (osmanskog), krimsko-tatarskog, kazaškog, kirgiskog, tatarskog, [i] čagatajskog (starouzbečkog)». Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, 158.

¹⁸⁷ Utjecaj tatarskog jezika prisutan je u raznim sferama kozačkog života, a osobito u terminima vezanima uz ratovanje, kao što su: «*ataman* [атаман] (predvodnik), *jesaul* [есаул] (помощник атамана), *karaul* [караул] (стража), *jertaul* [ертаул] (извидница), ... ». А. В. Головин, «Живая граница: казачьи маневры в пространстве колонизации (рубеж XVI-XVII вв.),» *Tractus aevorum* sv. 2, br. 1 (proljeće 2015), 107.

¹⁸⁸ Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 364.

¹⁸⁹ А. Н. Самойлович, jedan od najznačajnijih sovjetskih turkologa prve polovice XX. stoljeća, osvrćući se na Radlovljeve rječnik, ističe da su podaci koji se u njemu nalaze, nepotpuni («диалектические данные... неполны»). Конкретно, он zamjera Radlovu što u navedeni rječnik nije uključio određene turkijske «dijalekte», tj. jezike (kumički, karačajski i balkarski), iako i sam priznaje kako su oni «još [uvijek] slabo istraženi». Самойлович, «О слове „казак“,» 15.

¹⁹⁰ Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 365.

¹⁹¹ Semantički gledano, kazansko-tatarska riječ «казак» u značenju «neoženjeni čovjek», ne odnosi se samo na pojedinca koji živi samačkim životom, nego i na osobu, koja još ne posjeduje vlastito domaćinstvo, tj. «koja se još nije okučila» («тот, кто еще не обзавелся собственным хозяйством»). Благова, «Исторические взаимоотношения слов *казак* и *казах*,» 148.

nakon nekog vremena proširila i na ljude koji su vodili sličan način života, tj. odvojili su se, bilo vlastitom odlukom, bilo pod pritiskom okoline, od zajednice u kojoj su dotada živjeli.¹⁹² Potvrdu da je ta riječ bila sinonim za «slobodne» ljude nalazimo u radovima brojnih istraživača. G.F. Blagova smatra kako je ona, u svome prvotnom značenju, bila vezana uz određeni društveni fenomen, odnosno uz pojedinca «koji se zbog prijeke potrebe [по злой необходимости] odvojio od svoga roda-plemena, koji je ostao bez svoje stoke i boravišta [кочевье] te zbog toga postao litalica, skitnica».¹⁹³

Prema mišljenju nekih istraživača, termin «казак», koji inače potječe iz turkijskog, odnosno kipčackog (кыпчакский) jezika, a čija je etimologija «nejasna», odnosio se na razne skupine tzv. «stepskih slobodnjaka» («степная вольница»), koje su obično na svome čelu imale «vođu, koji se odvojio od svojega roda-plemena».¹⁹⁴ U uskoj vezi sa spomenutom imenicom je glagol «kazakla» [«казакла»], koji možemo prevesti kao «kazakovati [казаковать], skitati se, živjeti slobodno», a kojim se opisivalo «privremeno stanje u kojem se našao junak [удалец] koji se otcijepio od svojega roda», te «koji je živio vojničkim načinom života u stepi».¹⁹⁵ Prema tome, kozake možemo definirati kao «junake», ili kao «skupine junaka», odnosno kao «stepske slobodnjake, koji su se okupili oko svoga vojnog predvodnika, vođe, atamana, organizatora prepada na obližnje susjede i pohoda u udaljene zemlje».¹⁹⁶

Druga podjednako raširena predodžba o kozacima proizlazila je iz njihove sklonosti prema pljačkanju, koje je dugo vremena bilo sastavan dio kozačkog života. Kao ilustracija može nam poslužiti glagol казак iz džagatajskog književnog jezika, koji u prijevodu znači: provoditi razbojništva, odnosno pljačkati («разбойничать») i dvije imenice, koje su nastale od istog glagola: казакчи (казак + чи = razbojnik/pljačkaš) i казаклык («predvoditelj razbojničke bande»)^{197,198} Navedena tumačenja riječi «казак», koja moramo uzeti s određenom rezervom, odlično se uklapaju u našu sliku o kozacima, kao neovisnim pljačkašima-razbojnicima, sliku

¹⁹² Головин, «Живая граница», 107.

¹⁹³ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 144.; U *Poredbenom rječniku tursko-tatarskih narječja* L. Budagova kozaci se između ostalog opisuju i kao: «slobodnjaci [вольный], litalice, osobe koje nemaju ni kuće ni kućišta [ни кола, ни двора]». Л. Будагов, *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*, sv. 2 (Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1871), 54.

¹⁹⁴ С. Г. Кляшторный и Д. Г. Савинов, *Степные империи древней Евразии* (СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2005), 58.

¹⁹⁵ *ibid.* 58.

¹⁹⁶ *ibid.* 58.

¹⁹⁷ Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 366-367.

¹⁹⁸ А. Самойлович, referirajući se na «klasični džagatajski jezik», smatra kako tumačenje riječ «казак» u navedenome značenju («razbojnik») nije nužno tačno. Prema njegovom mišljenju, moguće je kako je u određenom trenutku došlo do «miješanja» dvije naoko vrlo slične riječi: «„казак“ i „карак“, od kojih se potonja riječ spominje u pojedinim izvorima upravo u značenju «razbojnik». Самойлович, «О слове „казак“,» 10. Također vidjeti: 11.

koja će se, kao što ćemo u nastavku teksta vidjeti, s dolaskom kozaštva pod vlast Rusije u potpunosti promijeniti, ustupivši svoje mjesto novoj slici o kozacima kao «vjernim slugama carizma».¹⁹⁹ Vrijedi napomenuti kako su se u pojedinim turkijskim narječjima i jezicima, poput teleutskog, altajskog i lebedinskog, pod nazivom «казак» podrazumijevali pripadnici ruskog naroda («русский»), što je pak bilo povezano s činjenicom kako su «prvi Rusi, koji su se pojavili na Altaju, bili kozaci».²⁰⁰

Govoreći o okolnostima nastanka riječi «казак», njen «prvobitni areal» činile su «uglavnom stepe središnjih i jugoistočnih područja suvremenog [!] Kazahstana (Dešt-i-Kipčak) [tur. Deşt-i Kıpçak] te susjedni krajevi [сопредельные районы] suvremenog [!] Uzbekistana (Transoksijana [Мавераннахр])».²⁰¹ Poveznicu između kozaka i stepe nalazimo u džagatajskoj riječi казакана, koja se prevodi: «onako, kako je svojstveno slobodnom stanovniku stepe».²⁰² Što se pak tiče vremenskog određenja nastanka riječi «казак», A. N. Samojlovič smatrao je kako se ona «kakvo god da je njeno porijeklo, pojavljuje u turskoj [turkijskoj] okolini u njenom danom fonetskom sastavu ne prije XI. stoljeća i u prvom redu u onome dijelu turskog [turkijskog] svijeta, u kojem je u tome periodu vladalo pleme Kipčaka, koje je u XI. stoljeću krenulo iz Središnje Azije u Istočnu Europu te koje je okončalo dominaciju Hazara između Kaspijskog i Crnog mora, a u XIII. je stoljeću izloženo napadima i osvajanju od strane Mongola».²⁰³ Muhamed Hajdar (1499.-1551.), poznati srednjoazijski povjesničar, nastanak tog naziva dovodi pak u vezu sa sljedećim događajima: «Poslije smrti Abulhair-kana u Uzbečkom ulusu nastao je takav nered da je stanovnik stepe radi svoje sigurnosti i dobrobiti tražio utočište kod Kirej-kana i Džanibek-kana (koji su se odvojili od Uzbečkog kanata ranije), tako da su posljednji [misli se na spomenuta dva kana] ojačali (kroz tu navalu bjegunaca). A budući da su se u početku oni, a poslije toga još mnogi, pobjegavši, odijelili (od svojega ulusa) te neko vrijeme živjeli kao siromasi i lutalice [были людьми неимущими и скитальцами], njima su dali ime kozaci, te se taj nadimak za njih i uvriježio».²⁰⁴

S vremenom, ta se riječ počela širiti u navedenom značenju i izvan predijela Srednje Azije, došavši sve do jednog dijela Nogajaca koji su «govorili o nekim mirzama, istjeranima iz

¹⁹⁹ Каппелер, «Южный и восточный фронт России», 60.

²⁰⁰ Da se naziv «казак» u spomenutim dijalektima (tj. jezicima) dovodio u vezu upravo s ruskim stanovništvom, evidentno je iz sljedećih primjera: казак аил (teleutski) – rusko selo; казак кожоим (altajski) – ruski trgovac; казак тил (altajski i teleutski) – ruski jezik. Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 365.

²⁰¹ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 144.

²⁰² Радлов, *Опыт словаря тюркских наречий*, 366.

²⁰³ Самойлович, «О слове „казак“», 13.

²⁰⁴ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 145.

svojih ulusa zbog nesuglasica» kako oni: «žive po kozački [живут казаком]... kozače [казакуют]²⁰⁵... idu u kozake [ездят в казаках].... skitaju se po-kozački [скитаются в казаках]». ^{206,207} No, čini se kako riječ «казак» nije imala jednako značenje kod svih Nogajaca (ili je pak nakon određenog vremena došlo do promjene značenja sada pod utjecajem ruskog jezika). Naime, ta riječ se među Nogajcima odnosila i na «čovjeka, koji odlazi iz svoga zavičaja u pečalbu», a također i na ratnike («военные люди»).²⁰⁸

Riječ «казак» došla je u ruski jezik najkasnije krajem XIV. stoljeća, kada je ona po prvi put zabilježena u izvorima.²⁰⁹ Zanimljivo je kako se ta riječ u ruskom jeziku pojavila u više značenja, od kojih G.F. Blagova izdvaja dva: 1) «čovjek, koji se zbog prijeke potrebe odvojio od svoga roda-plemena, koji je ostao bez svoje stoke i boravišta te zbog toga postao luralica, skitnica» te 2) «slobodni, neustrašivi, odvažni junak, koji traži slobodu i bogatstvo kroz ratni plijen». ²¹⁰ Slično kao i u izvornom jeziku, u kojemu se ona prvenstveno odnosila na prognanike, otpadnike, bjegunce i skitnice²¹¹, u ruskom jeziku riječ «казак» (tj. «козак») obuhvaćala je sljedeće skupine: a) «slobodne ljude i bjegunce koji su dolazili iz redova kmetova», b) «srodnike [родственники] nametima opterećenih seljaka [тяглые крестьяне] koji nisu bili zapisani u registre [крепостные документы]» i c) «holope [холопы] i gradsku sirotinju». ²¹² Većini njih bilo je zajedničko da su «ne mogavši izdržati feudalnu eksploataciju koja se sve više pojačavala ili preteške državne obveze, bježali na periferiju [на окраины] Moskovske države». ²¹³ Budući da ti ljudi uglavnom nisu posjedovali niti imanja niti zemlju, oni su se mogli

²⁰⁵ Glagol «kazakovati» (казаковать) možemo prevesti i kao «baviti se pčelarstvom, ribolovom, lovom na divljač i Tatare» («промышлять пчелой, рыбой, зверем и татаринном»). Ключевский, *Русская история*, 359.; S druge strane, Vladimir Dalj smatra kako glagol *казаковать* ima značenje: «sudjelovati u (konjaničkim) napadima, živjeti kao kozak» («наездничать, жить казаком»). Даль, *Большой иллюстрированный толковый словарь*, 80.

²⁰⁶ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 145-146.

²⁰⁷ Vasilij Ključevskij spominje bilješke iz XVI. stoljeća o «bijednom/neznatnom provincijskom boljarskom sinu [захудалый уездный сын боярский]» za kojega se kaže da je «pobjegao u stepu» te «postao kozak» («сбрел в степь, сшел в казаки»). Od samog ovog događaja zanimljivije je objašnjenje koje Ključevskij nudi u vezi s tim kako je odlazak u stepu te stupanje u redove kozaka izgledalo, te što je ono značilo jednom takvom pojedincu. Prema njegovom mišljenju, taj pojedinac nije «stupio u kakvu god stalnu kozačku zajednicu», nego je «on jednostavno našao slučajne drugove» s kojima je, «napustivši namještenja i imanje [службы и поместье], pobjegao u stepu», sve s ciljem kako bi se «proveo na slobodi [погулять на воле], privremeno se prihvatio slobodnih stepskih aktivnosti [вольными степными промыслами], osobito nad Tatarima, a potom se vratio u domovinu i tamo se gdje bilo smjestio». Ключевский, *Русская история*, 358.

²⁰⁸ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 146-147.

²⁰⁹ The Encyclopaedia of Islam, s. v. «kazak».

²¹⁰ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 144, 146-147.

²¹¹ Prema V. V. Bartoljdu, «tijekom kaosa pod Timuridima, riječ [kazak] označavala je pretendente naspram pravih vladara, a također i njihove sljedbenike, koji su na čelu svojih ljudi vodili život pustolova ili pljačkaša. U isto vrijeme, riječ se počela također odnositi i na grupe nomada koje su se odvojile od svoga princa [prince] i sunarodnjaka [kinsmen] te su tako došli u konflikt s državom». The Encyclopaedia of Islam, s. v. «kazak».

²¹² Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 147.

²¹³ ibid. 147.

baviti tek nekolicinom zanimanja, među kojima se najčešće spominju nadničarenje (najamni rad) i vojna služba (ratovanje). To se pak jasno vidjelo u semantičkom razvoju riječi «казак», koja se u ruskom jeziku ukorijenila u dva različita značenja: najamni radnik i slobodni ratnik.²¹⁴

Kao što smo u prethodnom poglavlju više puta istaknuli, V. Ključevskij smatrao je kako je najamni radnik bilo «prvobitno» značenje riječi «казак».²¹⁵ Iako nemamo namjeru na ovome mjestu ulaziti u podrobniju analizu ovog problema, činjenica je kako se u jednoj povelji s kraja XIV. st. – kada je naziv «казак» po prvi puta dokumentiran u ruskom jeziku – taj isti naziv spominje u značenju (najamni) radnik, odnosno sluga: «а манастирски ljudi [су] били Иван Кошчејев, и Олјуша Филипов, и sluga манастирски козак».²¹⁶ Što se pak tiče pitanja teritorijalne rasprostranjenosti te riječi (u značenju najamni radnik ili nadničar), različiti izvori potvrđuju kako ona nije bila isključivo vezana uz jednu regiju ili mjesto, nego se koristila kako u sjevernim²¹⁷ tako i u južnim pokrajinama tadašnje Rusije, pa i šire (među Nogajcima).²¹⁸ Osim naziva «батрак» (надничар) ona je također imala još jedan sinonim «захребетник» (zahrebetnik).^{219,220} Naravno, nisu svi zahrebetnici nužno bili i najamni radnici. Naime, dio njih služio je u vojnim postrojbama, kao što vidimo iz carskog ukaza (1592. god.) kojim se vojvodi grada Jeljca (Елец) zapovijeda da u redove kozaka i strijelaca uzme («прибратъ») upravo zahrebetnike: «од очева – дјecu и [од] стрицева – нечаке, тако да на njihovom mjestu на домаћинствима и на poljima ljudi остану».²²¹

Kada je točno riječ «казак» izgubila svoje «prvobitno» značenje, sa sigurnošću ne možemo reći. Prema našoj pretpostavci, do sužavanja njenog značenjskog (semantičkog) polja došlo je najvjerojatnije tijekom XVII. ili XVIII. stoljeća. Jedno od mogućih objašnjenja toga fenomena vezano je uz proces pokmećivanja, koji se upravo u tome razdoblju intenzivirao.

²¹⁴ *ibid.* 147.

²¹⁵ Ключевский, *Русская история*, 358.

²¹⁶ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, sv. 1 (Санктпетербург: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, 1893), 1173-1174.

²¹⁷ Prema F. Tolju, riječ «казак» u sjevernim i novgorodskim govorima označavala je «надничара, najamnog radnika koji radi na godinu dana ili na jedan dan» (батрак, годовой наемный работник или поденщик). Ф. Толль, *Настольный словарь для справок по всем отраслям знания (справочный энциклопедический лексикон)*, sv. 2 (Санктпетербург: u vlastitoj nakladi, 1864), 332.

²¹⁸ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 147.

²¹⁹ Prema *Enciklopedijskom rječniku Brokgaуza i Efrona*, zahrebetnici su pripadali posebnoj kategoriji unutar ruskog društva tzv. «slobodnim ljudima ili lualicama [вольные или гулящие люди]» koji su, kao što smo vidjeli, bili oslobođeni ne samo od službe caru [государевая служба], nego i od plaćanja državnih poreza [государственное тягло]. Nadalje, iz *Rječnika* saznajemo kako su zahrebetnici uglavnom bili zaposleni kao «najamni radnici na tuđim, porezima podvrgnutim, zemljištima [на чужих тяглах]», s čijim vlasnicima su sklapali određenu vrstu osobnog dogovora. Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона), s. v. «Захребетники».

²²⁰ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 147.

²²¹ *ibid.* 147-148.

Širenjem kmetstva slobodni najamnici postupno nestaju, tj. oni bivaju izjednačeni s kmetovima, a sâmmim time i riječ «казак» se počinje sve češće upotrebljavati u svome *sekundarnom* značenju: «(lako) naoružani konjanik».²²²

Na području srednjovjekovne Rusije riječ «казак» po prvi put je zabilježena u «vojnom» značenju tek 1444. godine (Rjazanjski kozaci).²²³ Iako njihov najraniji spomen potječe iz XV. stoljeća, prve skupine slobodnih ratnika (razbojnika), tj. kozaka, vrlo vjerojatno, su se pojavile na *ruskom tlu* tijekom prethodnog stoljeća, a možda još i u razdoblju nakon provale Mongola: «za vrijeme *Tatarske* vladavine [nad] Rusijom, 1282. godine, Baskak, ili Gubernator *Tatarski*, u *Kurskom* Кнежевству, pozvavši *Čerkeze* [Черкассы] iz *Beštaua* [Беумтау], ili *Pjatigorja* [Пятигорья], naselio je njima sela [слободы] pod imenom kozaci».^{224,225} Bitno je naglasiti kako se naziv kozak nije poistovjećivao s pripadnicima samo jedne etničke skupine.²²⁶ Osim kod već spomenutih Nogajaca, taj naziv u «vojnom» značenju nalazimo i kod drugih naroda poput Tatara.²²⁷ Kozaštvo kao širi društveni fenomen, nadilazilo je tadašnje etničke i teritorijalne okvire (drugim riječima, imalo je regionalni karakter), što se jasno vidjelo i u strukturi sâmmih kozačkih zajednica u kojima nerijetko susrećemo pojedince iz različitih sredina. U svojoj biti ono je predstavljalo poseban način života, okosnicu kojega je činila prije svega vojna služba u posebnim plaćeničkim konjaničkim odredima.²²⁸

Kada je o Rusiji pak riječ, ime «казак» do XVII. st. (!) uglavnom je bilo vezano uz «slobodne ljude» koji su dolazili iz tadašnje krajine, te «koje su često «uzimali» [прибирали]

²²² Vidjeti: ibid. 147. Usporedi sa sljedećim: «Ukazima Petra I. o reviziji propisivalo se slobodne ljude ili litalice [гулящие люди] sposobne za vojnu službu uzimati u vojnike, a od nesposobnih ubirati glavarinu te ih vezati uz one vlasteline [записывать в подушный оклад за... помещиками], na čijim posjedima [землях] ih je zatekao popis, ili uz one, koji su pristajali privezati ih uz sebe». Большая Советская Энциклопедия, s. v. «Гулящие люди».

²²³ Головин, «Живая граница», 107.

²²⁴ А. М. Щекатов, *Словарь географический Российского государства*, часть 4, отделение 1 (Москва: В Университетской Типографии у Любия, Гария и Попова, 1805), 32.

²²⁵ U nastavku teksta saznajemo kako su: «razbojstva i pljačke, s kojima su oni imali veze [причиняемые ими], izazvale mnoge žalbe na njih, zbog kojih je na kraju *Oleg*, Knez *Kurski*, dozvolom *Hana*, razorio njihove domove, mnoge od njih poubijao, a ostali su se razbjegli». Щекатов, *Словарь географический Российского государства*, 32.

²²⁶ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 146.

²²⁷ Vidjeti: Соловьев, *История России с древнейших времен*, 1686.

²²⁸ «Svuda su se pojavili *Kozaci*, te je ovo ime postalo zajedničko za sve konjaničke vojske, lako naoružane, koje služe za plaću [из платы служащим]». Иоганн Готтлиб Георги, *Описание всех, обитающих в Российском государстве, народов*, часть 4, prijevod s njem. (Санкт-Петербург: при Императорской Академии Наук, 1799), 198.; Također: «Tijekom *Tatarske* Vladavine nad Rusijom Baskaki ili *Tatarski* Gubernatori, ili Vojvode, držali su pri sebi po nekoliko stotina Tatara, na kojima te naoružanih, radi svoje vlastite zaštite, i zvali su ih *Kozaci*; budući da su svi oni bili beskućnici, i izdržavali su se plaćom [жалованье]». ibid. 199.; Usporedi sa sljedećom rečenicom: «tijekom vladavine Tatara u Rusiji, slobodni ljudi iz redova seljaštva bili su zvani *kozacima* [казаками], tj. onima koji imaju pravo prelaziti iz jedne zemlje [posjeda?] na drugu, po svojoj volji». А. Левшин, *Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких орд и степей*, часть 2, *Исторические известия* (С. Петербург: В Типографии Карла Крайя, 1832), 41.

u carsku službu kako bi branili granice [пределы] mlade države...».²²⁹ S vremenom će Moskva početi sve češće koristiti usluge tada još uvijek neovisnih kozačkih zajednica, «koje su se proslavile smionim pljačkaškim prepadima na obližnja plemena», nagrađujući ih raznim darovima i povlasticama, zahvaljujući kojima će oni ubrzo postati ovisni o njoj.^{230,231} Kao što je G.F. Blagova primjetila, poseban, «privilegirani» položaj kojega su ruski kozaci uživali, počinje poprimati sve izraženija obilježja onog trenutka nakon što je Petar I. odlučio dodijeliti im povelje o povlasticama (kraj XVII. stoljeća).^{232,233} Ubuduće, država im je za njihovu vojnu službu počela davati ne samo plaću (жалование), nego također i «zemljišne parcele na doživotno uživanje» (pod uvjetima koji su bili karakteristični za vlastelinske posjede [«на условиях поместного владения»]), čime je u biti rusko kazaštvo steklo status «privilegiranog vojnog staleža zemljoposjednika».²³⁴ Promjena do koje je došlo u njihovom socioekonomskom položaju odrazila se i na riječ «казак», čije je novo «društveno značenje [социальный смысл]» bilo «u direktnoj suprotnosti s njegovim prvotnim društvenim sadržajem» (skitnica, beskućnik).²³⁵

²²⁹ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 148.

²³⁰ *ibid.* 150.

²³¹ Karamzin izdvaja dva glavna razloga zbog kojih su «mladi ljudi, beskućnici [бездомовные]» stupali («записывались») u redove kozaka: «neke osobite, građanske prednosti [povlastice] – možda, oslobođenje od svakojakih poreza [освобождение от всяких податей]», te «privlačnost ratnog plijena [прелесть добычи воинской]». Карамзин, *История государства Российского*, 395.

²³² Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 150.

²³³ Kazaštvo, kao zajednica slobodnih ratnika, definitivno prestaje postojati tijekom XVIII. st. U tome kontekstu zanimljivo je mišljenje F. Tolja koji smatra kako je «od 1725. godine povijest kozaka povezana s poviješću regularnih postrojbi [регулярных войск]». Толль, *Настольный словарь для справок по всем отраслям знания*, 332.

²³⁴ Благова, «Исторические взаимоотношения слов казак и казах», 150.

²³⁵ *ibid.* 150.

Povijest Jajičke kozačke vojske do početka XVIII. stoljeća

Jajička (Uralska)²³⁶ kozačka vojska, kao što je to slučaj i s brojnim drugim kozačkim vojskama (Donska, Kubanska, Terečka), nastala je na obalama rijeke – u ovom slučaju rijeke Jajik (Яик) kojoj i duguje svoje prvotno ime.^{237,238} O sâmim počecima kao i o okolnostima nastanka Jajičkog kozaštva ne postoje jednoznačni odgovori što možemo objasniti malobrojnim izvorima te raširenim legendama.²³⁹ Prema teoriji koja nam se čini najvjerojatnijom, Jajički kozaci vuku svoje korijene od Volških kozaka (Volga), odnosno od doseljenika iz tzv. Volške kozačke općine («волжская казачья община».)²⁴⁰ Dolazak kozaka na to područje (rijeku Jajik) povezuje se obično s jednim konkretnim događajem: razbijanjem Volških («razbojničkih») kozaka okupljenih u zajednicu «volških slobodnjaka» («волжская вольница») od strane carskih postrojbi kojima je zapovijedao Ivan Muraškin (1577. god.).²⁴¹ Naime, čini se kako je upravo taj događaj potaknuo jednu skupinu («ватара») Volških kozaka, koju je predvodio ataman Nečaj (Нечай), da napusti Volgu i dođe na Jajik.^{242,243} Sudeći po mišljenju većine povjesničara, «aktivna faza naseljavanja» područja u blizini rijeke Jajik od strane kozaka, započela je nakon što su Jajički kozaci napali i razorili prijestolnicu Nogajaca – Sarajčik (rus.

²³⁶ Nakon gušenja Pugačovljeve bune, u kojoj su se svojim aktivnostima osobito istaknuli Jajički kozaci, carica Katarina II. zapovjedila je da se, «radi potpunog zaborava ovog nesretnog događaja do kojega je došlo [последовавшего] na Jajiku», rijeka Jajik preimenuje u Ural (prema Uralskom gorju iz kojega ona izvire), zatim da se Jajička (kozačka) vojska od sada zove Uralska (kozačka) vojska, a Jajički gorod – Uralsk (Уральск). *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года, sv. 20, 1775 – 1780.* (s. 1.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830), 15-16.

²³⁷ Zanimljivo je primjetiti kako praksa izvođenja imena kozačkih teritorija (область) ili vojski od naziva obližnjih rijeka nije bila specifična samo za Rusiju. Naime, u Habsburškoj Monarhiji, odnosno na onim područjima koja su joj pripala Karlovačkim mirom (Slavonija, Srijem, Bačka i Banat), «poslije 1699. godine novoustrojene krajine (...) bile su najčešće imenovane prema nazivima rijeka u čijim je porječjima bilo težište novih vojnokrajiskih sustava (primjerice, Pokupska krajina, Pounska krajina, Posavska krajina, Podunavska krajina, Potiska krajina, Pomoriška krajina)». Roksandić, «Posavska krajina/granica», 63.

²³⁸ Narodna pjesma «Jajikuška Gorinovič/Яйкушка Горынович» svjedoči koliko je u narodu bila živa svijest o važnosti rijeke Jajik čija su bogatstva osiguravala egzistenciju brojnim kozacima kroz stoljeća. Vidjeti: *Сборник уральских казачьих песен*, sakupio, izdao i napisao predgovor Н. Г. Мякушин (С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1890), 47-48.

²³⁹ Prema jednoj od lokalnih legendi do nastanka Jajičkog kozaštva došlo je na sljedeći način: «U vrijeme Tamerlana [Timur Lenka] jedan je donski kozak, po imenu Vasiliј Gugnja, s 30 drugova kozaka te s jednim Tatarinom otišao s Dona radi pljačke na istok, izgradio čamce, krenuo u Kaspijsko more, došao do ušća Jajika te, našavši [найдя] njegovu okolicu nenastanjenom, u nju se naselio». Картунов і Фокин, *Казаци-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала*, 7.; Za kritičku analizu ove legende vidjeti: А. Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уральских казаков* (Санктпетербург: В Военной Типографии Главного Штаба Е. И. В., 1823), 5-8.

²⁴⁰ Абашин, Арапов і Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 32.

²⁴¹ Картунов і Фокин, *Казаци-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала*, 9.

²⁴² *ibid.* 9.; Бородин, *Уральское казачье войско*, 1.

²⁴³ Р. А. Fadeev u svome članku „О подриетлу Jajičkih kozaka“ spominje nekoliko izvora iz kojih možemo jasno iščitati kako su kozaci živjeli na Jajiku (ili u njegovoj blizini) još u pedesetim godinama XVI. stoljeća, a vrlo moguće još i ranije. Za više informacija o problemu najranije povijesti Jajičkih kozaka kao i za kritički osvrt na teoriju o donscom podrijetlu Jajičkog kozaštva vidjeti: П. А. Фадеев, «О происхождении яицких казаков», *Родимый край* 104 (1973).

Сарайчик) 1581. godine.^{244,245} Dramatičan opis toga događaja sačuvan je u diplomatskim spisima:

Oni [kozaci] su se uzdigli svojim čamcima uzvodno po Uralu [misli se na rijeku Jajik], brzo su napali Sarajčik, spalili su spomenuto mjesto te su u [svojem] bijesu ne samo žive stanovnike komadali [терзали], nego su čak, raskapajući grobove, pljačkali do gole kože [обдирали] mrtvace.²⁴⁶

Unatoč nepostojanju konkretnih podataka o migracijskim tokovima, možemo pretpostaviti kako su u ranom stadiju kolonizacije Jajika određenu ulogu imali i bjegunci, uglavnom seljačkog porijekla, koji su uslijed kaosa Smutnog doba (Смутное время, 1584./1598./1605.-1613. god.) napuštali središnje provincije Moskovije, tražeći sigurnost na krajnjim granicama zemlje. S velikom sigurnošću možemo potvrditi tek kako su u ranom formiranju Jajičkog kozaštva sudjelovali predstavnici turkijskih naroda poput Tatara, o čemu izravno govore sačuvane legende.²⁴⁷ Tu istu tvrdnju potkrepljuje i podatak, da je Stara tatarska četvrt (Старая Татарская слобода), dio Jajičkog gorodka, tj. Jajičke slobostine (uporište Jajičkih kozaka), u kojoj su, sudeći po njenom imenu, živjeli Tatari, vjerojatno, nastala u istome periodu kada i spomenuti grad, tj. početkom XVII. stoljeća.²⁴⁸

Što se pak tiče međusobnih odnosa između Jajičkih kozaka i Moskve, zanimljivo je kako već 1591. godine kozaci sudjeluju u pohodu usmjerenom protiv «neposlušnika carskog, Ševkaljskog», odnosno Šamhala Tarkovskog (spomenuta godina važna je s obzirom na to da se obično ona uzima kao «službeni početak» Jajičke/Uralske vojske).²⁴⁹ Unatoč tome, Jajički kozaci, sasvim sigurno, nisu smatrali da su obavezni trajno služiti ruskom caru; štoviše, kozaci su («najvjerojatnije») gledali na tu službu kao na oblik suradnje, od koje obje strane imaju određene koristi: «car je kozacima izdavao naredbu, a oni su, poslije izvršavanja vojnih

²⁴⁴ Кортунов і Фокин, *Казаки-мусульмане на службі в казачьих війсках Урала*, 9.; N. Borodin pak smatra kako je do razaranja Sarajčika došlo 1580. godine. Vidjeti: Бородин, *Уральское казачье войско*, 1.

²⁴⁵ Moramo napomenuti kako se u dijelu recentne literature ističe da su prvi ruski doseljenci došli na Jajik još krajem XV., odnosno početkom XVI. stoljeća, dakle, puno ranije nego što se to inače smatra. Vidjeti: Абашин, Арапов і Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 211.

²⁴⁶ Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уральских казаков*, 10.

²⁴⁷ U prilog našoj tvrdnji govori nam ime «jednog od prvih» atamana tadašnje Jajičke vojske – *Janbulata Čenbulatova* (njegovo ime spominje se 1586. godine), koje je, sudeći po njegovom korijenu, bilo neslavenskog, te vrlo vjerojatno turkijskog (tatarskog) porijekla. A. И. Назаров, *Очерки по истории фамилий уральских (яицких) казаков* (Алматы: Комплекс, 2003), 126.; Nadalje, čak i u navodnoj delegaciji upućenoj na dvor cara Mihajla Fjodoroviča Romanova (1613.-1645. god.) spominje se jedan kozak tatarskog porijekla. Vidjeti: И. Г. Рознер, *Яик перед бурей* (Москва: Издательство «Мысль», 1966), 11.

²⁴⁸ Назаров, *Очерки по истории фамилий уральских (яицких) казаков*, 126.

²⁴⁹ Бородин, *Уральское казачье войско*, 3.

zadataka, dobivali za svoju službu barut, olovo [tanad], provijant [hranu] i dr.).²⁵⁰ Da odnosi između Jajičkih kozaka i Moskve nisu uvijek bili prijateljski vidimo iz žalbe trgovca M. Gurjeva (1671. god.), u kojoj se on jada caru na Jajičke kozake, za koje kaže da su se «do propasti Moskve (tj. do 1604.-1612. god.), pa i poslije» «borili protiv vladarevih ljudi [государевы люди]», no njih (kozake) «vladarevi vojnici [государевы служилые люди]»²⁵¹ i mnogi drugi nisu mogli primiriti.²⁵² Upravo «strahote i okrutnosti», koje su se dovodile u vezu s Jajičkim kozacima, potaknule su Levšina da ustvrdi kako su: «Uralski [Jajički] Kozaci, podanici Careva Ruskih, bili isto toliko neobuzdani [буйны], kao i Kozaci, koji još nisu priznavali nad sobom vrhovnu vlast Rusije».²⁵³

Iako se vjerojatno radi tek o lokalnoj legendi, prema riječima staničnog atamana F. Mihajlova, Jajički kozaci poslali su prvom vladaru iz dinastije Romanov, Mihajlu Fjodoroviču, delegaciju, sastavljenu od dva kozaka («Rusa i Tatarina»), moleći ga da ih primi u carsko podaništvo, tj. «pod svoju protekciju».²⁵⁴ Car se, saznajemo iz predaje, složio s njihovim zahtjevima te je kozacima darovao povelju kojom im se daje u posjed rijeka Jajik zajedno s obližnjim zemljama «od vrhova [izvora] te rijeke do ušća», zatim, priznao je kozacima pravo da «primaју slobodnjake [набираться вольными людьми] na boravak [u svojoj zajednici]»,

²⁵⁰ Кортунов і Фокин, *Казаци-мусульмане на службі в казачьих войсках Урала*, 10.

²⁵¹ Служилые люди – «опći naziv za osobe, koje su se nalazile u [vojnoj ili administrativnoj] službi centralizirane Ruske države XV.-XVII. st.». Oni su se uglavnom popunjavali pojedincima plemićkog porijekla [дворянство]. Većina njih je za svoju službu dobivala zemlju, odnosno pravo na njeno uživanje. Ovisno o njihovom porijeklu i društvenom položaju, možemo izdvojiti tri različite grupe (чины) državnih službenika (служилые люди). Unutar prve te ujedno i najuglednije grupe nalazile su se dvije kategorije velikodostojnika: dumni činovi (думные чины) – predvođeni boljarima, te dvorski činovi (дворцовые чины) – posebna skupina boljara, čija zadaća je bila voditi brigu o određenom dijelu domaćinstva koje je bilo u vlasništvu velikog ili udjelnog (удельный) kneza («путные бояре»). Druga pak grupa sastavljena je od moskovskih činova (чины московские) – «trepeznika [стольники], dvorskih sluga [стряпчие], moskovskih plemića...». Posljednju grupu predstavljali su provincijski činovi (чины уездные) – gradski plemići i tzv. djeca boljarska (дети боярские). Vjerojatno pod utjecajem širenja i jačanja Ruske države, «u periodu od XVI. do XVII. stoljeća pojavile su se nove kategorije državnih službenika» koje će biti poznate pod zajedničkim imenom – službenici «po najmu ili odabiru» (служилые люди «по прибору»). Oni su za razliku od službenika-plemića dolazili iz različitih staleža. Značajan dio *službenika po najmu ili odabiru* obavljao je dužnosti vojnog karaktera: «strelci [стрельцы], čuvari gradskih vrata [воротники], topnici [пушкари], gradski kozaci...». Za nje je specifično i to da su plaću za svoju službu državi primali uglavnom u novcu i hrani («денежное и хлебное жалованье»), a u manjem broju slučajeva i u vidu zemljišnih parcela (земельные наделы). Большая Советская Энциклопедия, s. v. «Служилые люди».

²⁵² Рознер, *Яик перед бурей*, 8.

²⁵³ Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уральских казаков*, 16.

²⁵⁴ Рознер, *Яик перед бурей*, 10-11.

kao i da «obavljaju kozačku službu u skladu sa svojim običajem».^{255,256,257,258} Premda izvori koji bi nam mogli točno potvrditi ispravnost ovih riječi, ne postoje, nije isključeno kako su Jajički kozaci počeli razvijati intenzivnije veze s Moskvom upravo u razdoblju vladavine Mihajla Fjodoroviča. S obzirom na to da su bili izloženi manje ili više učestalim napadima raznih neprijateljski nastrojenih nomadskih plemena (Baškiri, Kalmici, Kazasi itd.), Jajički kozaci nisu imali puno izbora, nego sklopiti savezništvo s Rusijom koja im je jedina mogla pružiti zaštitu, kao i prijeko potrebnu materijalnu pomoć. U prilog tvrdnji o postojanju stabilnih veza između Jajičkih kozaka i Moskve u tome razdoblju govori nam i podatak kako se od 1623. godine Jajička (kozačka) vojska nalazila pod nadležnošću tzv. Poslaničkog ureda (Посольский приказ), te, što je još važnije, upravo tada ona počinje s «obavljanjem vojne službe», tj. s *aktivnijim* sudjelovanjem u ratovima na strani Rusije.²⁵⁹ Iz literature znamo kako je 1655. godine Moskva poslala Jajičke kozake da se bore protiv Poljaka i Šveđana, što je bila svojevrsna kazna za njihove pljačkaške pohode koji su osobito smetali Perziji.²⁶⁰ Tijekom ostatka XVII. stoljeća Jajički kozaci spominju se u svega nekoliko slučajeva, uključujući sudjelovanje u gušenju baškirske pobune (1683. god.)²⁶¹ te azovski pohod (1696. god.)²⁶² Dolaskom Petra I. na prijestolje, čiju vladavinu je obilježio niz ratova i ustanaka, Jajički kozaci će značajno češće odlaziti u vojne pohode, među kojima ističemo ratne operacije protiv švedske vojske (1701., 1703., 1704. i 1707. god.), *smirivanje* još jednog ustanka Baškira (1708. god.)²⁶³, te

²⁵⁵ ibid. 11.; Usporediti s: Кортунов и Фокин, *Казачи-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала*, 10.; Те Абашин, Арапов и Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 36.

²⁵⁶ Prema našem mišljenju, ta legenda nastala je prije svega iz težnji Jajičkih kozaka za očuvanjem monopola na rijeku Jajik te njihovoga dotadašnjeg načina života, koji je država svojim uplitanjem u lokalne poslove počela ozbiljno ugrožavati u prvim desetljećima XVIII. stoljeća. Zanimljivo je kako je ta ista država ipak priznala sadržaj navodne carske povelje: «...ta prava... potvrđuju se kozacima, zbog čega Uralci [Uralski kozaci] i očekuju, da će zemlje, pripojene Rusiji od strane predaka sadašnjeg pokoljenja, njima naseljene, koje se brane [оберегаемы] i koje oni smatraju neodvojivim vlasništvom, ostati u njihovom posjedu...». Абашин, Арапов и Бекмаханова, *Центральная Азия в составе Российской империи*, 36.

²⁵⁷ Sudeći prema riječima Jajičkih kozaka, carska povelja Mihajla Fjodoroviča izgorjela je u požaru, a s njom i jedini pouzdani način utvrđivanja istinitosti spomenute legende. Vidjeti: Пушкин, *История Пугачевского бунта*, 8 [Примечания к Главе Первой (комментарии к Главе I)].

²⁵⁸ Za razliku od kozaka, Žumberački uskoci dobili su povlastice «u zamjenu za vojničku službu». Prema povelji (1535. god.) koju im je dao nadvojvoda Ferdinand I., oni su stekli sljedeće povlastice: «svaka naseljena obitelj, u zamjenu za vojničku službu, dobila [je] zemljište (cijelo ili pola selišta) kao nasljedno leno i oslobođanje od poreza i tlake tijekom 20 godina. Vlaški vojvode dobivaju i po tri selišta bez vremenskog ograničenja oslobođanja od poreza i tlake (dvadesetogodišnje je vremensko ograničenje, uostalom, ubrzo bilo zaboravljeno i u slučaju svih ostalih vlaških doseljenika)». Neven Budak, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku* (Zagreb: Leykam International, 2007), 21.; Također vidjeti: Gunther Erich Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747* (Urbana: The University of Illinois Press, 1960), 29.

²⁵⁹ Кортунов и Фокин, *Казачи-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала*, 10.

²⁶⁰ Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уралских казаков*, 17-18.

²⁶¹ Za detaljan opis Baškirskog ustanka iz 1681.-1684. godine vidjeti: И. Г. Акманов, *Баширские восстания XVII – начала XVIII вв.* (Уфа: «Китап», 1993), 109-121.

²⁶² Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уралских казаков*, 18-19.

²⁶³ Jajički kozaci nisu imali značajniju ulogu u smirivanju ustanka, pojavivši se nakon što su Baškiri već odlučili tražiti oprost, tj. «priznati svoju krivnju» (принести повинную). Prema mišljenju Akmanova, njihovo kašnjenje

sudjelovanje u neuspješnom pohodu na Hivu pod vodstvom kneza Aleksandra Bekoviča-Čerkaskoga (1717. god.)²⁶⁴.²⁶⁵ Dakle, nameće se zaključak kako upravo u ovome periodu započinje proces inkorporacije Jajičkih kozaka u rusku vojsku, a samim time i njihovog potčinjavanja Rusiji.

Kada je riječ o unutrašnjem ustroju kozačkih zajednica, on je u velikoj mjeri odraz njihovoga specifičnog položaja, tj. života na pograničju, čije je obilježje bila ne samo sveopća nesigurnost, kao direktna posljedica pograničnog ratovanja, već i određena sloboda (autonomija), koja je pak proizlazila iz udaljenosti od državnog središta (u ovom slučaju Moskve). Središnju ulogu u životu svake kozačke zajednice, uključujući i Jajčku, igralo je vijeće ili krug (круг) – temeljni oslonac kozačke samouprave i njihove autonomije, koje je bilo zaduženo za čitav niz pitanja koja su bila od interesa za lokalnu kozačku zajednicu, bilo da se radi o izboru atamana ili pak o odlasku u rat/pljačkaški pohod:

O svim društvenim pitanjima odlučivalo se na krugovima, koji su se obično događali na trgu ili kraj atamanovog doma (kasnije kraj izbe koja je pripadala Jajičkoj/Uralskoj kozačkoj vojsci [войсковая изба]). Narod se sazivao na taj skup zvonjavom; red kojim se na njima raspravljalo o poslovima, odlikovao se krajnjom jednostavnošću. Pisane produkcije nije bilo. Kozacima koji su se okupili, objašnjavao se predmet koji se razmatrao te se zatim predlagala glasovita odluka [известное решение] o njemu s pitanjima: *svidā li vam se* [любо-ль], ili *vam se ne svidā* [не-любо]?. Odgovor mnoštva je poništavao ili potvrđivao tu odluku.^{266,267}

Nadalje, za samoidentifikaciju kozaka bilo je itekako važno načelo jednakosti (равенство) koje se najjasnije vidjelo u pravu svih kozaka na uživanje zajedničkih dobara

(«sporost/odugovlačenje») «objašnjava se postojanjem određenih veza između njih [Jajičkih kozaka] i Baškira». Акманов, *Башкирские восстания XVII – начала XVIII вв.*, 181-182.; Također vidjeti: 183.

²⁶⁴ Čini se kako se pohod na Hivu duboko urezao u kolektivno sjećanje Jajičkih kozaka, o čemu svjedoči pjesma „Pohod Bekoviča na Hivu“ (Поход Бековича в Хиву), u kojoj se opisuju događaji neposredno uoči odlaska ekspedicije u Hivski kanat. *Сборник уральских казачьих песен*, 60-61. U *Zborniku uralskih kozačkih pjesama* također nalazimo i pjesmu posvećenu okršaju između Jajičkih kozaka i «Turaka» tijekom azovske kampanje: „Sudjelovanje Jajičkih kozaka u bici pod Azovom“ (Участие Яицких казаков в битве под Азовом). *ibid.* 66.

²⁶⁵ Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уральских казаков*, 19.

²⁶⁶ Бородин, *Уральское казачье войско*, 8.

²⁶⁷ Što se pak tiče Vojne krajine, njeni stanovnici izgubili su još u prvoj polovici XVII. stoljeća pravo na slobodno održavanje zborova i skupova. U skladu sa *Statuta valachorum* (1630. god.), sva javna okupljanja, osim onih koja su bila vezana uz izbore lokalnih starješina (knezovi, suci itd.), bila su najstrože zabranjena. Štoviše, sudjelovanje u njima povlačilo je za sobom i gubitak života. Karlovački general, kao vrhovni zapovjednik Vojne krajine (Varaždinskog i Karlovačkog generalata), jedini je imao pravo odobriti održavanje takvih skupova. *Statuta valachorum (prilozi za kritičko izdanje)*, prijepis i prijevod Zrinka Blažević, ur. Drago Roksandić et al. (Zagreb: SKD "Prosvjeta", 1999). Članak 9. – «O poglavarstvima»: 32-33.

(šuma, pašnjaka, rijeka itd.) te na sudjelovanje u radu vijeća ili kruga.^{268,269} Upravo dokidanje tih prava, kao što ćemo vidjeti, bit će jedan od glavnih uzroka koji će nagnati Jajičke kozake na podizanje nekoliko oružanih pobuna tijekom XVIII. stoljeća.

²⁶⁸ Borodin tvrdi kako su temelj Jajičke (a vjerojatno i svih ostalih) kozačke zajednice činile sljedeće vrijednosti: «sloboda, jednakost i osporavanje prisilne vlasti [В основе лежала свобода, равенство и отрицание принудительной власти]». Borodin, *Уральское казачье войско*, 7-8.

²⁶⁹ Varaždinski krajišnici te Jajički kozaci imali su jednu vrlo bitnu sličnost – vjersku raznolikost. Naime, u objema zajednicama živjeli su pripadnici različitih vjeroispovijesti. Tako na primjer u Varaždinskom generalatu susrećemo ne samo pravoslavno i katoličko stanovništvo nego i unijate (grkokatolike), dok u Jajičkoj kozačkoj vojsci nalazimo starovjerce, pravoslavce, muslimane, pa čak i budiste-lamaniste. Želeći staviti lokalno pravoslavno, odnosno starovjersko/raskolničko stanovništvo pod svoju kontrolu, Katolička i Pravoslavna crkva provodile su politiku unijaćenja. Rezultat te politike bio je nastanak dvije posebne vjerske skupine: unijati (grkokatolici) te jedinovjerci.

Jajička kozačka vojska u XVIII. stoljeću i pokušaji njene reforme

Situacija se počela značajnije mijenjati početkom XVIII. stoljeća, kada u središte Jajičke kozačke vojske odlaze državni predstavnici sa zadaćom da pronađu bjegunce koji su se nalazili među Jajičkim kozacima.^{270,271} Vjerojatno s ciljem da osiguraju podršku viših slojeva Jajičkog kozaštva, bez koje teško da bi mogli započeti svoju misiju, predstavnici su odlučili umiješati se u izbor atamana Jajičke kozačke vojske, čime su zasigurno zadali ozbiljan udarac ugledu te institucije u očima samih kozaka.²⁷² Po završetku njihove potrage utvrđeno je kako značajan dio Jajičkih kozaka (770 od ukupno njih 2770) čine bjegunci, iako su oni «služili u [Jajičkoj kozačkoj] vojsci po 15, a neki po 30 godina».²⁷³ Očito nezadovoljan općim stanjem u Jajičkoj kozačkoj vojsci, dio kozaka pristupio je izboru članova posebne kozačke delegacije (stanica)²⁷⁴, čiji je primarni zadatak bio uručiti novu pisanu molbu (челобитная) Petru I., kojom su oni od «presvijetloga gospodara» tražili da zaustavi daljnju potragu za bjeguncima te da spriječi njihovo izručivanje vlastelinima, jer u protivnom slučaju «neće ostati na Jajiku, u vašoj, velikoga gospodara, službi, ni tisuću ljudi».²⁷⁵ Nadalje, Jajički kozaci molili su cara da omogući povratak onim ljudima, koje su do toga vremena «...vlastelini razgrabili [вотчинники разобрали]» te koje je «poručnik Krotkov pisao u vojnike [в солдаты писал]», kao i to da se Jajička kozačka vojska ponovno stavi pod nadležnost Kolegija vanjskih poslova (Коллегия иностранных дел) – od 1720. god. Vojna kolegija (Военная коллегия) bila je nadležna za sve poslove koji su se odnosili na Jajičku kozačku vojsku.^{276,277} Sasvim očekivano, molbe Jajičkih kozaka ostale su neispunjene, dok su članovi delegacije (stanice) nakon dolaska u Sankt Peterburg završili u zatvoru gdje ih je čekala «smrt od gladi [голодная смерть]».²⁷⁸

²⁷⁰ Рознер, *Яук перед бурей*, 15.

²⁷¹ Ukazom Petra I. od 27. siječnja 1718. god. svi oni pojedinci koji su napustili svoje vlasnike (vlasteline) te su se nakon 1695. godine pridružili Jajičkoj kozačkoj vojsci, morali su se deportirati natrag. *ibid.* 16.

²⁷² *ibid.* 15.

²⁷³ *ibid.* 15.

²⁷⁴ Stanica (станция): naziv je za «kozačke odrede na čelu s izabranim staničnim atamanom [выборный станичный атаман], koji se šalju tijekom XVII. i XVIII. st. u prijestolnicu radi primanja žalovanja i radi drugih potreba vezanih uz vojsku». *ibid.* 15.

²⁷⁵ *ibid.* 15-16.

²⁷⁶ *ibid.* 16.; Prema Nikolaju Borodinu, Vojna kolegija, nakon što je pod njenu upravu došla Jajička kozačka vojska, «odmah je uvela državnu kontrolu nad svim unutrašnjim poslovima zajednice», što ako je točno, nudi nam objašnjenje na pitanje zašto su Jajički kozaci molili cara da ih prebaci natrag pod nadležnost Kolegija vanjskih poslova. Бородин, *Уральское казачье войско*, 8.

²⁷⁷ «Do Petra I. poslovi vezani uz kozačke vojske vodili su se [ведались] u raznim uredima (uredu za vanjske poslove [Посольский приказ], uredu za kozačke poslove [Казачий приказ], uredu Kazanske palače [приказ Казанского дворца]), zatim su oni bili preneseni u Senat, otkuda su došli u Kolegiju vanjskih poslova [Иностранная коллегия], a 1721. godine [!] u Vojnu kolegiju, ...» Хорошкин, *Казачьи войска: опыт военно-статистического описания*, 57.

²⁷⁸ Рознер, *Яук перед бурей*, 16.

Štoviše, vodeći se svojim interesima, tj. željom da se konačno riješi pitanje bjegunaca među Jajičkim kozacima, država je 1720. godine naredila bojniku Gavrilu Vojejkovu (zapovjednik Sizranja) da se zajedno s jednim odredom vojnika uputi prema Jajičkoj kozačkoj vojsci.²⁷⁹ Vjerojatno od straha za svoju sudbinu, kozaci su odlučili smijeniti te zatočiti (tj. staviti pod stražu) svoga dotadašnjeg atamana, koji, čini se, nije krio svoje veze sa spomenutim bojnikom Vojejkovom (Jajički kozaci kasnije su se pravdali kako su ataman «i [njegov] drugovi... čitavoj Jajičkoj vojsci činili veliko nasilje [великое насилие] i u svemu krivnju [и во всем обиду] i neosnovane optužbe [и напрасные нападки], i od toga su oni [kozaci] svi propali»²⁸⁰). Situacija se dodatno zakomplicirala nakon što su Jajički kozaci na prijedlog novoizabranog atamanovog pomoćnika – F. Rukavišnikova, odlučili «uhititi poručnika Kustova i njegove vojnike, poslane u Jajički gorodok iz Astrahana kako bi pomogli u potrazi [za bjeguncima]», što se u očima Peterburga sigurno činilo kao poziv na otvorenu pobunu protiv države.²⁸¹ Iako su Jajički kozaci bili spremni boriti se te tako spriječiti dolazak carskih vojnika u njihovu sredinu, značajan dio njih vjerovao je u «dobrotu» i «neupućenost» cara, poput F. Rukavišnikova koji je poslan u Sankt Peterburg kako bi predao pisanu molbu, kojom su kozaci najvjerojatnije tražili od cara da poduzme nužne mjere s ciljem zaustavljanja daljnje potrage za bjeguncima koji su se nalazili na Jajiku.^{282,283}

Idući važan događaj u povijesti Jajičke kozačke vojske vezan je uz dolazak pukovnika Ivana Ivanovniča Zaharova na Jajik (17. ožujka 1723. god.). Sudeći prema povelji Vojnog kolegija, koja je nekoliko mjeseci prije dolaska pukovnika Zaharova, poslana kozacima Jajičke vojske, jedna od zadaća koja je postavljena pred njega, bila je provođenje istrage u vezi s pritužbama Jajičkih kozaka na lokalne gubernijske vlasti: «putem pisane molbe čitave Jajičke vojske njegovom imperatorskom veličanstvu postalo je poznato [ведомо учинилось], [da]... se iz Kazanjske i Astrahanske gubernije napravila Jajičkoj vojsci velika krivnja i uništavanje [учинились... многая обида и разорение]».²⁸⁴ Povrh toga, on je dobio zapovijed da izradi popis svih kozaka «na korist čitave Jajičke vojske», kojoj se, s obzirom na to da precizni podaci «nisu bili poznati», isporučivalo žalovanje u iznosu koji je pokrивao potrebe tek jednog manjeg dijela kozaka.²⁸⁵ No, stvarna svrha popisa ležala je u identifikaciji svih onih pojedinaca koji su

²⁷⁹ ibid. 16.

²⁸⁰ ibid. 16.

²⁸¹ ibid. 16.

²⁸² ibid. 17-18.

²⁸³ Rukavišnikov je, svjesno ili ne, obmanjivao druge kozake «da je Petar I. naklonjen k njima, [te] da je on svojim ukazom potvrdio njihovo drevno pravo primati bjegunce u kozačke redove». ibid. 17.

²⁸⁴ ibid. 20.

²⁸⁵ ibid. 20.

se doselili na Jajik nakon 1695. godine, zbog čega je pukovnik Zaharov prilikom popisivanja Jajičkih kozaka tražio od njih podatke o njihovom porijeklu i obiteljskoj prošlosti: «otkuda su rodom [porijeklom], koje je [njihovo] prijašnje, «dokozačko», porijeklo (seljaci, obrtnici, strijelci, vojnici itd.), kada su se oni, njihovi očevi i djedovi nastanili na Jajiku, koju su kozačku službu vršili, u kojim su pohodima sudjelovali».²⁸⁶

Sâm popis donosi vrlo zanimljive informacije o Jajičkoj kozačkoj vojsci, a osobito o njenom etničkom i socijalnom sastavu:

Iz njega [popisa] je očito, kako su u sastav Jajičke vojske stvarno ušli najraznorodniji elementi: osim doseljenika s Dona [выходцев с Дона] i pobjeglih seljaka svih naziva [svih vrsta], tu su bili strijelci, obrtnici, topnici, vladarevi izrađivači ribarskih mreža [государевы неводчики], samarski plemići, sitni činovnici [подьячие], Grebenski kozaci, Zaporošci, Vlasi [волохи], Čerkezi, Tataři²⁸⁷, Mordvini, Čuvaši, Udmurti [вотяки], Kalmici i mnogo drugih narodnosti: naprimjer, nekoliko zarobljenih Turaka, Švedana, Poljaka i Nijemaca.²⁸⁸

Ne ulazeći dublje u njegovu analizu, istaknut ćemo samo da je «iz čitave gomile kozaka tek 3195 ljudi bilo proglašeno sposobnim za službu».^{289,290} Preostalim stanovnicima Jajičke kozačke vojske bila su oduzeta njihova «kozačka prava» («koja su se odsad počela prenositi po nasljedstvu»), što nimalo ne čudi znamo li da se vojna služba smatrala glavnim preduvjetom za stjecanje raznih privilegija i povlastica.²⁹¹

Slično kao što je to bilo s reformom Vojne krajine, reorganizacija Jajičke kozačke vojske proizlazila je iz potrebe za stvaranjem pouzdanih vojnih postrojbi koje će se moći koristiti kako za nadziranje jugoistočnih granica Carstva, tako i za ratovanje na europskim bojištima. Formiranje redovnih kozačkih postrojbi bilo je izvedivo prvenstveno zahvaljujući promjenama u karakteru njihove vojne službe, koja se više nije smatrala «obostrano korisnim ugovorom,

²⁸⁶ Картунов і Фокин, *Казаки-мусульмане на службі в казачьих війсках Урала*, 37.

²⁸⁷ Vrijedi napomenuti kako se «u ruskim izvorima XVI.-XIX. st. tatarsko ime davalo brojnim turkojezičnim i nekim drugim narodima koji su živjeli na granicama [на окраинах] Rusije». Za više informacija o tome vidjeti: Назаров, *Очерки по истории фамилий уральских (яицких) казаков*, 127.

²⁸⁸ Бородин, *Уральское казачье войско*, 3.

²⁸⁹ Рознер, *Як перед бурей*, 21.

²⁹⁰ Ukupno gledajući, u Jajičkoj kozačkoj vojsci nalazile su se 6124 osobe muškog spola. Od toga broja, njih 3195/6 bilo je u aktivnoj vojnoj službi, 2357 ljudi («kozačke djece i braće, nećaka i šurjaka») proglašeno je «zbog maloljetnosti nesposobnim za službu» itd. Картунов і Фокин, *Казаки-мусульмане на службі в казачьих війсках Урала*, 38-39.

²⁹¹ Рознер, *Як перед бурей*, 21.

nego obaveznom dužnošću [непременная повинность]».²⁹² U skladu s tadašnjim državnim prioritetima, tijekom druge četvrtine XVIII. st. glavna dužnost Jajičkih kozaka svodila se na obranu pograničnih linija koje su, kao što smo već pisali, podignute s ciljem sprječavanja (kontrole) upada nomadskih plemena na teritorij Ruskog Carstva.²⁹³ Svjestan implikacija koje će pogranična (linijska) služba imati na daljnji razvoj Jajičkog kozaštva, ruski povjesničar Dubovikov ističe kako je upravo njen početak bio svojevrsna prekretnica koja je označavala konačan prelazak («preobrazbu») Jajičkih kozaka u «vojni stalež».²⁹⁴

Tijekom XVIII. stoljeća država je uspjela provesti određene reforme koje su joj omogućile da postupno učvrsti svoju kontrolu nad Jajičkom kozačkom vojskom. Jedna od važnih promjena u tome pogledu bilo je stvaranje institucije tzv. «postavljenih» atamana (наказной атаман) koji su, za razliku od atamana izabranih odlukom kozačkoga kruga, svoj položaj dugovali prije svega carskim «naredbama» (наказ).^{295,296} Potrebno je naglasiti da, iako je ubuduće «posljednja i odlučujuća riječ» u izboru atamana Jajičke kozačke vojske pripadala vladaru, odnosno državi, kozaci su još uvijek imali pravo sudjelovati u biranju atamana.^{297,298,299} Doduše njihovo pravo bilo je samo formalnoga karaktera što najbolje potvrđuje slučaj Andreja Karpova koji, iako je tijekom zasjedanja kozačkoga kruga uvjerljivom većinom *glasova* («za» – 2996, «protiv» – 155) izabran za novog atamana Jajičke kozačke vojske, čini se da nikada nije dobio službeno odobrenje za preuzimanje te dužnosti.³⁰⁰ O uspješnosti te i drugih mjera u potčinjavanju Jajičkog kozaštva saznajemo i od orenburškog gubernatora Nepljujeva koji jasno

²⁹² А. М. Дубовиков, «Уральское казачество и его роль в системе российской государственности (середина XVIII – XIX вв.)» (диссертация, Московский государственный университет, 2006), 115.

²⁹³ *ibid.* 115.

²⁹⁴ *ibid.* 115.

²⁹⁵ *ibid.* 93.

²⁹⁶ «...do toga vremena [1723. god.] Atamani... su bili birani svake godine i bez potvrde najviše vlasti». Левшин, *Историческое и статистическое обозрение уралских казаков*, 22, 39.

²⁹⁷ Дубовиков, «Уральское казачество», 93.; Također vidjeti: Бородин, *Уральское казачье войско*, 9.

²⁹⁸ U skladu s projektom reforme Jajičke kozačke vojske, kojega je izradio Ivan Ivanovič Nepljujev, orenburški gubernator (1742.-1758. god.), kozačkog atamana trebala je birati *de facto* Vojna kolegija: «Ataman od vojske [войсковой атаман] je glava korpusa i stalan zapovjednik čitave Jajičke vojske, i premda se vojsci Jajičkoj dopušta da na ovaj položaj [в сей чин]... izabire od najbogobojaznijih i najzaslužnijih ljudi tri kandidata te da [ih] predstavlja zapovjednom generalitetu, ipak stvarno [ваžeће] imenovanje na taj položaj zavisi uvijek od mišljenja Državne Vojne Kolegije i od Najviše Njenog Imperatorskog Veličanstva aprobacije». В. Н. Витевский, «Записка И. И. Неплюева об устройстве Яицкого (ныне Уральского) казачьего войска, в царствование Елизаветы Петровны. С предисловием В. Н. Витевского», *Русский Архив* 5 (1878), 11.

²⁹⁹ Snaga cara (države) nije se vidjela samo u njegovoj ulozi u izboru atamana, nego također i u odluci da se atamanovo žezlo (насека), inače simbol njegove vlasti, zamijeni s novim – «s natpisom i državnim grbom». Рознер, *Яук перед бурей*, 22.

³⁰⁰ Za više informacija o ovome slučaju vidjeti: Дубовиков, «Уральское казачество», 93.

govori kako su «sada te kozačke slobode obuzdane» te kako su «atamanova vlast i starješine... dovedeni u bolju situaciju».³⁰¹

Upravo tijekom mandata gubernatora Nepljujeva osmišljen je projekt reforme Jajičkog kozaštva, «koja je trebala obuhvatiti praktički sva područja njegovog života».³⁰² Kakva je situacija vladala u Jajičkoj kozačkoj vojsci najbolje vidimo iz sljedećih riječi: «...u vojsci nije bilo ni vojnog kadra [штат], ni pravilno organiziranih administrativnih institucija, ni strogo određenog kruga djelatnosti dužnosnika, – sve je zavisilo od samovolje [от произвола] izabranih kozaka te se temeljilo na prijašnjim kozačkim običajima: prihodno-rashodne knjige, unatoč ukazu [iz] 1740. god., nisu se vodile; od kozaka su ubirali potrebne i nepotrebne namete [должные и недолжные поборы]; o rezultatima istražnih radnji nije bilo nikakvih pisanih dokumenata i t[ome] s[lično]».³⁰³ Vrlo dobro upoznat s prilikama u Jajičkoj kozačkoj vojsci, čije je središte posjetio 1748. godine, Nepljujev je poduzeo određene korake kako bi otklonio neke od spomenutih problema: «radi dovođenja ovog neregularnog i u ovdašnjim krajevima [provinciji] neophodnog korpusa u najbolji red, sada je ustrojen uzoran vojni kadar s takvim žalovanjem [плаćом], kojim bi se navedena vojska, pored... ribolova, bez potrebe [без нужды] mogla uzdržavati, te bi kozaci u službi [к службе] Njenog Imperatorskog Veličanstva u najboljoj i postojanoj ispravnosti mogli biti, a starješine bi, imajući određeno žalovanje u svemu, također s potčinjenima, pravedno i nesebično postupali, te kada se u službi nalaze [когда наряды случаются], to od kozaka one ukazom zabranjene namete ne bi ubirali».³⁰⁴

Ruski povjesničar V.N. Vitjevskij ističe kako su u vojno-upravni kadar Jajičke kozačke vojske, na čijem se čelu nalazio ataman (tj. ataman od vojske), u skladu s projektom orenburškog gubernatora, trebale ući «dvije starješine od vojske» («двое войсковых старшин») i jedan «pisar od vojske» («войсковой писарь»), te «2 jesaula i nekoliko općih službenika».^{305,306} Osobitu ulogu u funkcioniranju uprave imao je pisar od vojske koji je bio

³⁰¹ Njegova napomena glasi: «sada su te kozačke slobode obuzdane, jer ako bi tko što suprotno atamanskom i starješinskom mišljenju u Krugu i rekao, svejedno bi ataman sa starješinama, ne obazirući se na to, kako je i određeno, prema ukazima se ravnao; jednako tako i atamanova vlast i starješine sada su dovedeni u bolju situaciju, jer prije ovoga se događalo to, da su oni [atamani i starješine] sami kozake i za male prestupe kažnjavali smrću, sada pak, osim što, privezavši [ih] na kolce, biju bičevima, nikakvih drugih kazni nema». В. Н. Витевский, *И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.*, sv. 1 (Казань: Типо-Литография В. М. Ключникова, 1897), 300.

³⁰² Дубовиков, «Уральское казачество», 94.

³⁰³ Витевский, *И. И. Неплюев и Оренбургский край*, 300.

³⁰⁴ *ibid.* 299-301.

³⁰⁵ *ibid.* 301.

³⁰⁶ Prema mišljenju Dubovikova: «s gledišta upravnog kadra [Jajičke] vojske projekt nije predviđao ništa kardinalno novo. Kako do, tako i poslije promjena, na čelu vojske je stajao samo ataman i nekoliko činovnika iz redova starješina, pukovnijama su rukovodili pukovnici uz 4-6 satnika, a za vrijeme pohoda uvodila se dužnost pohodnog atamana [походный атаман]». Дубовиков, «Уральское казачество», 94.

odgovoran za niz različitih dužnosti, od «nadzora nad svim prihodima i rashodima» pa sve do brige o pravilnoj raspodjeli žalovanja, čime je postao, nakon atamana, druga osoba po važnosti u Jajičkoj kozačkoj vojsci.³⁰⁷ Što se pak tiče sâmihi kozačkih postrojbi, one su trebale biti raspoređene u sedam pukovnija (stanica), u svakoj od kojih bi se nalazilo po petsto kozaka³⁰⁸ te «jedan pukovnijski starješina, ili stanični ataman, pisar, pukovnijski jesaul i 5 satnika bez zamjene».³⁰⁹ Za razliku od austrijskih vlasti koje počinju od XVIII. stoljeća sve češće koristiti krajiške postrojbe u europskim ratovima³¹⁰, čini se kako će ruske vlasti nastojati iskoristiti vojni potencijal Jajičkih kozaka tako što će ih *primorati* na obnašanje stražarskih dužnosti na jugoistočnim granicama Ruskog Carstva.³¹¹ Sudeći prema riječima Vitjevskog, kozačke «pukovnije su se obavezivale obavljati unutarnju regularnu [постоянная] službu, koja se sastojala uglavnom od obrane linije od upada Kirgiza [Kazaha] i od sprječavanja prijelaza Kalmika preko Urala [rijeka Jajik], te vanjsku, koja se svodila na pojedinačne pohode u stepu protiv pljačkaša, također [pohode] u rat, na držanje straža i patrola po Sibirskoj liniji, prema potrebi vlasti».³¹²

Osim reforme vojne uprave, u skladu s Nepljujevim projektom, trebala se također provesti i temeljita reorganizacija kozačke samouprave. Kozački krug, inače simbol njihovog *demokratskog poretka*, trebao je ubuduće imati bitno sužen djelokrug, tj. on je mogao donositi odluke samo o onim pitanjima koja su se odnosila neposredno na «domaće poslove»: «...od ovog vremena iako se i dopušta skupljati takve krugove, no suglasnost od kozaka tražiti samo na... njihove domaće, to jest općinske [мирские] poslove,...».³¹³

Premda je Vojni kolegij bio upoznat sa sadržajem projekta, do njegove potpune realizacije čini se da nikad nije došlo, možda, kako sugeriraju neki povjesničari (A. Rjabinin), zbog zaokupljenosti Ruskog Carstva ratom protiv kraljevine Pruske (Sedmogodišnji rat).³¹⁴ Jedna od

³⁰⁷ Витевский, «Записка И. И. Неплюева об устройстве Яицкого (ныне Уральского) казачьего войска,» 14.

³⁰⁸ U pogledu njihove opremljenosti, Nepljujev je smatrao da kozak «treba [должен]... imati ne manje od dva pouzdana [izdržljiva] i dobro uhranjena konja i ispravno oružje, to jest sablju, turku [турка – vrsta puške] s priborom, ili umjesto nje luk s navlakom [сайдак] i koplje, a tko može i zaštitnu košulju [панцырь]...». *ibid.* 18.

³⁰⁹ Витевский, И. И. *Неплюев и Оренбургский край*, 301.

³¹⁰ «Krajina je trebala postati ogromna vojarna, izvor ljudstva za ratove Austrijske monarhije». Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia*, 116.

³¹¹ Vidjeti: točka XIII. – *О всегдашней Яицкого войска службе и о содержании форпостов их*. Витевский, «Записка И. И. Неплюева об устройстве Яицкого (ныне Уральского) казачьего войска,» 21-23.

³¹² Витевский, И. И. *Неплюев и Оренбургский край*, 301.

³¹³ Витевский, «Записка И. И. Неплюева об устройстве Яицкого (ныне Уральского) казачьего войска,» 16.

³¹⁴ Витевский, И. И. *Неплюев и Оренбургский край*, 301.

značajnijih prepreka pri provođenju ikakvih reformi morala je biti i udaljenost Jajičke kozačke vojske od tadašnjeg središta Rusije (Sankt Peterburg).³¹⁵

Iako je sâm projekt doživio tek djelomičan uspjeh, on je izuzetno važan jer nam govori puno o tome na koji je način država htjela reorganizirati kozaštvo, tj. prilagoditi ga izazovima i zadaćama novog vremena.

³¹⁵ Problem izoliranosti Jajičke kozačke vojske nije nestao čak ni početkom XX. stoljeća: «Uralska vojska, udaljena od središnje Rusije, zatvorena, zahvaljujući svome općinskom uređenju u samu sebe, puna starovjeraca svih učenja [толк], koji se sa sumnjom odnose prema vanjskom svijetu, ostajala je i ostaje izvan utjecaja zemske i gradske samouprave te javnog suđenja [гласный суд], koji su se uspostavili u središnjoj Rusiji». Дубовиков, «Уральское казачество», 110-111.

Zaključak

Ovaj rad predstavlja polazišnu točku za buduća komparativno-historijska istraživanja vojnokrajiških i kozačkih pograničnih društava. Imajući to na umu, kao i zbog složenosti same problematike, istraživanje je ograničeno na fenomene koji, prema našem mišljenju, zaslužuju osobitu pažnju.

U prvome je dijelu definiran termin *pograničje*, navedeni su glavni tipovi *pograničja* te je utvrđeno po čemu se *pograničje* točno razlikuje od *granice*. Uspoređujući radove niza povjesničara-komparatista, može se zaključiti kako je *pograničje* zona bez precizno određenih granica, a u kojoj se odvija neprestana interakcija te kulturna apropijacija između naoko različitih društava. Poseban je naglasak u diplomskom radu stavljen na dva ogledna primjera: rusko-kazaško pograničje te habsburško-osmansko pograničje. Sustavnom analizom ova dva *pograničja* predstavili smo sličnosti i razlike između njih te ih kontekstualizirali.

Jedna od bitnih sličnosti proizlazi iz činjenice da su oba *pograničja* imala ulogu «vjerskoga i kulturnoga pograničja». Naime, ona su razdvajala zajednice koje su vjerski (kršćanstvo:islam), ali i kulturno (zapadna civilizacija:istočna civilizacija) bile različite. Što se pak razlika tiče, rusko-kazaško pograničje se, za razliku od habsburško-osmanskoga pograničja, značajno kasnije *konsolidiralo* (tek u XIX. stoljeću!), tj. dobilo jasne granice. Premda je Rusko Carstvo još početkom XVIII. stoljeća započelo projekt utvrđivanja jugoistočne granice, kako zbog njene dužine tako i zbog raspršenosti stanovništva, spomenuto je *pograničje* sve do ruskoga zauzimanja Središnje Azije ostalo uglavnom otvoreno (propusno). Problem *konsolidacije* rusko-kazaškoga pograničja dodatno je komplicirala činjenica da Kazasi, kao i druga nomadska plemena, nisu poznavali koncept *granice*, odnosno teritorijalnoga suvereniteta, prelazeći često na rusku stranu u potrazi za boljim ispašama ili u potrazi za utočištem od neprijatelja (Džungara). S druge strane, habsburško-osmansko pograničje, iako su postojali slučajevi pograničnoga ratovanja (hajdukovanje), imalo je sva obilježja državne granice između dvije zemlje, što je postalo još očitiije stvaranjem Sanitarnoga kordona.

Ključna razlika između Jajičkih kozaka i krajišnika proizlazi iz stupnja njihove autonomije i prava koja su uživali. Naime, Jajički kozaci imali su nesrazmjerno veću autonomiju u odnosu na krajišnike koji su već početkom XVII. stoljeća bili neposredno potčinjeni vojnim vlastima (Karlovačkom zapovjedniku). Jedan od mogućih razloga tome je izoliranost Jajičke kozačke zajednice koja se nalazila na krajnjem jugoistoku Ruskog Carstva, daleko od utjecaja Moskve (Sankt Peterburga). S druge strane, Vojna krajina bila je smještena

u neposrednom zaleđu Unutrašnjoaustrijskih zemalja čiji su predstavnici imali odlučujuću ulogu u njenom upravljanju, podredivši čitavo područje zajedno s krajiškim stanovništvom svojim interesima još tijekom formiranja Vojne krajine.

Razvoj odnosa između centra i periferije (*pograničja* i državnoga središta) predstavlja okosnicu ostatka diplomskoga rada. Osobita je pozornost posvećena događajima iz prve polovice XVIII. stoljeća kada središnje vlasti, potaknute sveobuhvatnim reformama Petra I., pokušavaju provesti niz mjera usmjerenih prema vojno-upravnoj reorganizaciji Jajičkoga kozaštva. Identični su procesi vidljivi i u Vojnoj krajini čiji se unutrašnji ustroj nakon reformi princa Sachsen-Hildburghausena značajno mijenja i to uglavnom na štetu lokalnoga krajiškog stanovništva. Svjesne vojnoga potencijala kozačkih i krajiških postrojbi, ruske i habsburške vojne vlasti odlučile su uz obveznu pograničnu službu postupno nametnuti kozacima i krajišnicima nove vojničke dužnosti, konkretno obvezu služenja u ratovima izvan granica njihovoga matičnog područja. Upravo te vojno-administrativne reforme koje je pratilo i ukidanje raznih privilegija i povlastica, bile su razlog zašto je sredinom, odnosno u drugoj polovici XVIII. stoljeća, u nizu krajiških i kozačkih zajednica došlo do otvorenih organiziranih oružanih ustanaka poput Pugačovljeve pobune te Severinske bune.

Kratak sadržaj

Središnja tema ovoga rada je fenomen pograničnih društava, tj. fenomen kozačkih i vojnokrajiških zajednica. Prema «teoriji pograničja», krajina (ili pograničje) je prostor bez čvrsto definiranih granica koji ima ulogu susretišta različitih naroda (civilizacija, kultura, sustava vrijednosti itd.).

Primjenjujući dva teorijska modela (Kappelerov te Rieberov model), došli smo do zaključka da između pograničja na kojemu je nastala Vojna krajina (habsburško-osmansko pograničje) te rusko-kazaškog pograničja postoji niz sličnosti jer su oba pograničja razdvajala različite zajednice s vjerskog i kulturnog aspekta. S druge strane, uočene su i bitne razlike, a jedna od najvažnijih proizlazi iz činjenice da se Rusija na svojim jugoistočnim granicama suočavala s nomadskim hordama koje, za razliku od Osmanskog Carstva, nisu posjedovale razvijene središnje institucije, što je onemogućavalo sklapanje ikakvih dugoročnih mirovnih sporazuma ili saveza. Samim time važnost kozačkih zajednica u obrani južne granice neprestano je rasla, što djelomično objašnjava zašto sve do XVIII. stoljeća država nije pokušala ograničiti autonomiju lokalnih kozačkih institucija – atamana i kozačkog kruga.

U drugome poglavlju bavili smo se proučavanjem porijekla kozaštva analizirajući radove nekih od najznačajnijih ruskih povjesničara – N. Karamzina, S. Solovjova i V. Ključevskoga. Komparativnom analizom izabranih radova došli smo do zaključka da postoji nekoliko teorija o porijeklu kozačkih zajednica, od kojih se najvjerojatnijom čini teorija za koju se zalagao Ključevskij. Prema toj teoriji kozaci potječu od marginalnih društvenih skupina koje su svoje prebivalište našle na pograničju. Kako bismo što bolje razumjeli okolnosti nastanka kozaštva, drugi dio toga poglavlja posvetili smo etimologiji riječi kozak («казак»). Uspoređujući znatan broj izvora, ustanovili smo da se to ime nije odnosilo isključivo na pripadnike vojničkih družina, nego i na najamne radnike (nadničare).

U trećem i posljednjem poglavlju nastojali smo predstaviti najvažnije informacije o nastanku Jajičke kozačke vojske, njenom unutrašnjem ustroju te razvoju odnosa s Moskvom. Prihvatili smo tezu o volškom porijeklu Jajičke kozačke zajednice i time se priklonili mišljenju velikog broja ruskih povjesničara. Istražujući okolnosti njenog nastanka, ustanovili smo da su kozačke zajednice bile etnički znatno heterogenije od krajiških. Značajnu pažnju posvetili smo događajima iz prve polovice XVIII. stoljeća jer su upravo u tome periodu središnje vlasti pokušavale provesti vojno-upravnu reformu Jajičke kozačke vojske. Slično kao i u slučaju Vojne krajine, cilj ovih reformi bio je sužavanje kozačke autonomije te nametanje novih

vojničkih dužnosti lokalnom stanovništvu. Upravo je ukidanje raznih krajiških i kozačkih privilegija i povlastica bilo jedan od glavnih razloga zbog kojega je u drugoj polovici XVIII. stoljeća došlo do oružanih pobuna među Jajičkim kozacima te krajišnicima Varaždinskog generalata.

Ključne riječi: kozaštvo, Jajički kozaci, krajišnici, Vojna krajina, «teorija pograničja», pograničje, porijeklo kozaštva, Ivan Ivanovič Nepljujev.

Summary

The central topic of this thesis is the phenomenon of borderland communities, i.e. the phenomenon of Cossack hosts and Military Frontier communities. According to the «borderland theory», a borderland (or frontier) is an area lacking firmly defined boundaries where different communities (civilisations, cultures, etc.) mix and interact.

By applying two theoretical models (Kappeler and Rieber models), we came to the conclusion that there is a whole range of similarities between the Russian-Kazakh borderland and the area where the Military Frontier was formed (the border region between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire). Both border regions separated communities with different religions (Christianity – Islam) and cultures (Western culture – Eastern culture). However, quite a few differences have been noticed as well. One of the most important ones arises from the fact that on its southeastern borders Russia was facing nomadic hordes which, unlike the Ottoman Empire, had not developed central institutions, thereby rendering any long-term peace agreements or alliances practically impossible. This led to an ever-increasing importance of Cossack hosts in defending southern borders, which partially answers the question why the state did not attempt to restrict their autonomy up until the 18th century.

In the second chapter, we discussed the origins of Cossackdom. Having analysed the works of three prominent Russian historians – N. Karamzin, S. Solovyov and V. Klyuchevsky, we concluded that there are several theories about the origins of Cossack hosts, with the one promulgated by Klyuchevsky being most plausible. According to his theory, Cossacks descend from marginal social groups that found their home in the border region. In order to gain better understanding of the circumstances that gave rise to the Cossacks, we tried to explain the etymology of the word Cossack («казак»). While comparing a significant number of sources, we established that the name did not refer exclusively to warriors, but to wage labourers, too.

The third chapter attempts to provide an overview of the emergence of the Yaik Cossack Host, its internal structure, and how its relations with Moscow developed. We embraced the theory that the Yaik Cossack Host originated on the Volga, the opinion shared by a great deal of Russian historians. While studying their origins, we established that Cossack hosts were ethnically more heterogeneous than their Military Frontier counterparts. Significant attention was paid to events that unfolded in the early 18th century. This was the time when the central government attempted to implement a military-administrative reform of the Yaik Cossack Host. These reforms aimed at reducing the Cossacks' autonomy and imposing new military duties on

the local population, which also happened in the Military Frontier. The revocation of various privileges provided the main impetus for Yaik Cossacks and the frontiersmen of the Varaždín Generalate to stage armed rebellions during the second half of the 18th century.

Key words: Cossackdom, Yaik Cossacks, frontiersmen, Military Frontier, «borderland theory», borderland, origins of Cossackdom, Ivan Ivanovich Nepliyuyev.

Краткое содержание

Работа посвящена истории яицкого казачества с конца XVI по середину XVIII вв. Центральной проблемой, затрагиваемой нами в исследовании, является феномен пограничных общностей на примере казачьих общин и общин граничар.

Этот феномен появился в конце Средневековья в зоне соприкосновения между европейскими христианскими и тюркоязычными народами, которая затронула огромные пространства юговосточной и восточной Европы. Постоянная военная угроза для христианского населения со стороны упомянутых тюркоязычных народов привела к формированию феномена Военной границы и казачества.

Наличие сходства между феноменами граничар и казаков отмечали многие историки и культурологи, но, к сожалению, существующая совокупность работ по данной тематике не позволяет сформировать всеобъемлющего представления о сходстве и различии между граничарами и казаками. Автор надеется, что данная работа станет отправной точкой в дальнейшем подробном исследовании сходства упомянутых феноменов.

В изучении данной темы использована «теория границы», разработанная в конце XIX века в США. Согласно этой теории, граница (пограничье) – это зона с нечетко определенными рубежами, предполагающая взаимопроникновение разных культур и цивилизаций. За образец для исследования была взята работа Андреаса Каппелера «Южный и восточный *фронтир* России в XVI – XVIII веках», в которой он предлагает 4 перспективы исследования фронта (границы):

1. географический фронт;
2. социальный фронт;
3. военный фронт;
4. религиозный и культурный фронт.

Используя данную модель, автор исследования пришел к выводу, что между феноменами казачества и граничар существуют многочисленные сходства. К примеру, в обоих случаях имело место активное взаимодействие между христианскими и исламскими народами, что означает соприкосновение не только разных культур, но и разных религиозных общностей. В то же время, наличествуют и отличия между

австрийско-османским и русско-казахским пограничьями. Австрия и Порты являлись двумя мощными бюрократически выстроенными империями, в то время как Россия соприкасалась с кочевыми ордами, у которых не существовало централизованной власти, способной принимать внешнеполитические решения и обеспечивать их выполнение в пределах своей юрисдикции. В следствии этого, Россия была вынуждена находиться в состоянии перманентного военного положения с данными территориями, что, в свою очередь, неизбежно отразилось на образе жизни казаков, в которой появились специфичные институты управления – должность атамана и казачий круг. Кроме этого, рассматривая феномен граничар, следует отметить отсутствие столь широких полномочий у их руководства, которые они потеряли еще в начале XVII века в связи с преобразованием Военной границы, т.е. в связи с ее военной и административной централизацией.

Во второй главе работы автор сконцентрировался на изучении проблемы происхождения казачества. Так, были рассмотрены труды крупных российских историков – Н. Карамзина, С. Соловьева и В. Ключевского.

Н. Карамзин считал, что феномен казачества зародился у тюркских племен, существовавших в Средние века. Свое предположение он аргументировал прежде всего на фонетическом сходстве слов «казак», «хазары», «касахи», «косоги» и т.д. Стоит отметить, что вариант происхождения казачества, предложенный Н. Карамзиным, был отвергнут большинством российских историков еще в XIX веке в виду своей упрощенности.

С другой стороны, С. Соловьев в рассмотрении вопроса происхождения казачества опирался на географические и природные факторы. Он приписывал феномен казачества специфичным географическим особенностям России, а именно существованию степных зон. Согласно его теории, казачьи общины можно связать с военными братствами – группами людей, для которых война является главным промыслом в жизни. Данные общины включали в себя людей, у которых не было хозяйства и собственного жилья. Такие казачьи общины зачастую были для российского государства «опаснее самих кочевых орд». В подтверждение данного тезиса можно привести примеры восстаний Степана Разина и Емельяна Пугачева.

В. Ключевский, соглашаясь со взглядами С. Соловьева на проблему возникновения казачества, отмечал, что слово «казак» первоначально было синонимом

слова «батрак», что в то время ассоциировалось с вольнонаемными рабочими. Таким образом, В. Ключевский считал родиной казаков «линию пограничных со степью русских городов». Примечательно, что в отличие от других историков Ключевский считал донских казаков «первообразом степного казачества».

Согласно мнению многих тюркологов и филологов, у слова «казак» тюркское происхождение и оно означает «человека вольного, независимого..., бродягу». Это слово, вероятно, появилось на территории современного Казахстана и Узбекистана в Средние века. Слово «казак» было перенесено в русский язык в конце XIV века, где применялось для обозначения вольных людей, беглых крестьян, холопов, городской бедноты и т.п., которые, не желая больше нести разные повинности, уходили на окраину. Такие люди, в основном, занимались военной службой и батрачеством, что отразилось на семантическом развитии слова «казак», укоренившемся в русском языке и обозначавшего военного всадника и наемного работника.

В третьей главе рассматривается генезис и развитие Яицкого казачьего войска. Стоит отметить отсутствие среди научного сообщества единого мнения касательно вопроса происхождения яицкого казачества. Согласно наиболее правдоподобной теории, яицкие казаки ведут свое происхождение от волжских казаков, которые в конце XVI века поселились на реке Яик. Среди них жили представители таких тюркоязычных народов как татары, что подтверждают многие легенды и предания яицких казаков. Не выдержав нападений соседних народов (башкир, калмыков, казахов), яицкие казаки в начале XVII века приняли решение стать подданными русского царя. Согласно их преданиям, царь Михаил Федорович даровал им различные привилегии, среди которых были право на пользование рекой Яик, пополнение вольными людьми и отправление казачьей службы «по своему обыкновению».

С воцарением Петра I на российском престоле яицкие казаки были ограничены в своих привилегиях – в частности, стал действовать запрет на прием новых людей в яицкую казачью общину, а Военная коллегия получила право назначения атаманов яицкого казачества. С другой стороны, на казаков возлагалась обязанность по защите пограничной линии. Губернатор Оренбургской губернии Иван Иванович Неплюев разработал проект, согласно которому сфера деятельности казачьего круга яицких казаков сводилась к хозяйственным вопросам. Его проект также предполагал создание четкой иерархичной структуры органов военного управления яицкого казачества, отсутствовавшей ранее. Данные преобразования должны были вызвать недовольство

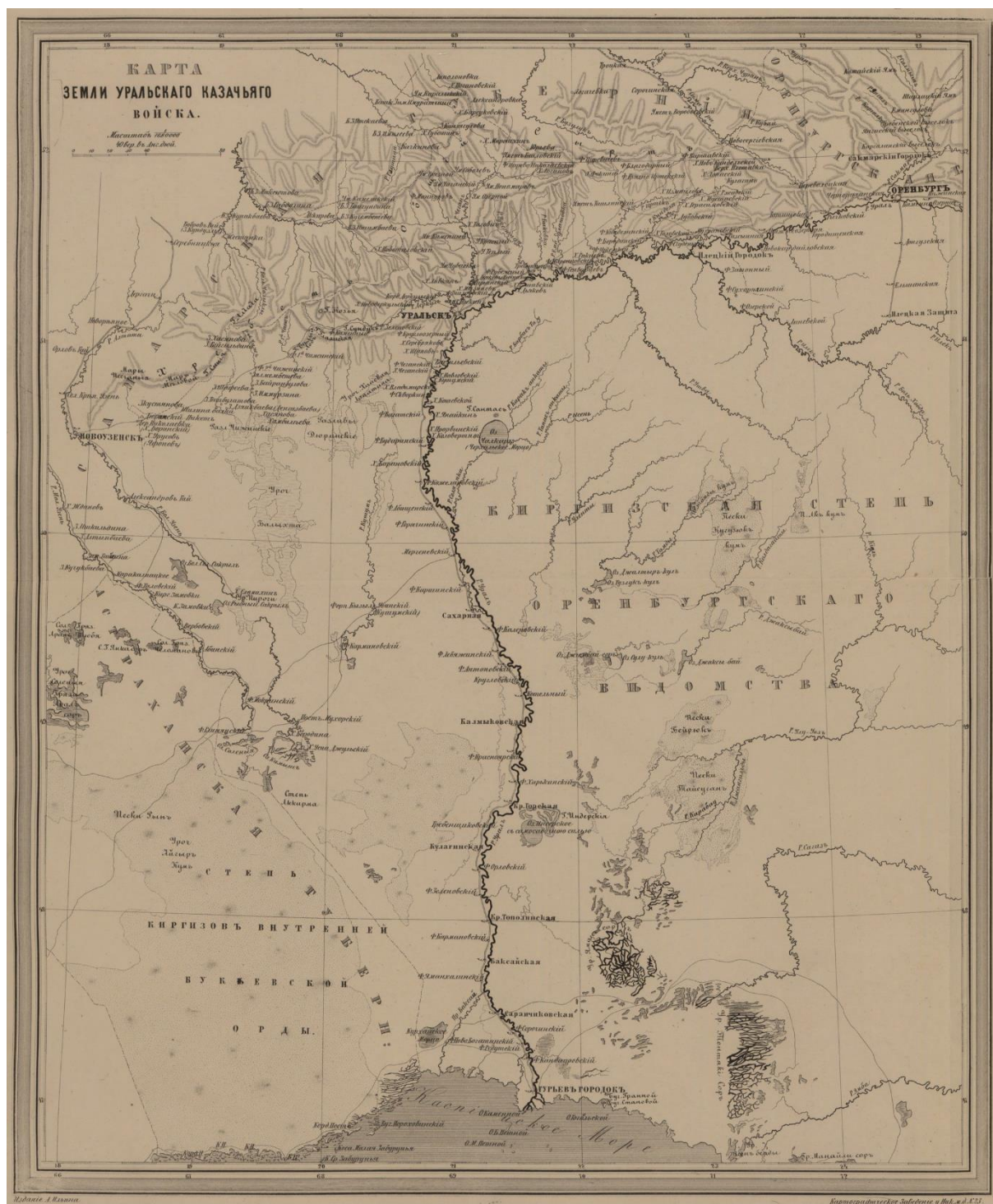
яицких казаков, что стало одной из причин будущего восстания казаков под предводительством Емельяна Пугачева.

Ключевые слова: казачество, яицкие казаки, граничары, Военная граница, «теория границы», фронтир, происхождение казачества, Иван Иванович Неплюев.

Prilozi

Prilog br. 1. «*Uralski kozaci na pohodu*» (preuzeto iz А. И. Кортунов і А. А. Фокин, *Казачи-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала (XVI-XIX вв.)*)

Prilog br. 2. Teritorij Uralske kozacke vojske (preuzeto iz *Подробный атлас Россійской Имперіи с планами главных городов*)

Bibliografija

Izvori

Иоганн Готтлиб Георги. *Описание всех, обитающих в Российском государстве, народов.* Часть 4. Prijevod s njemačkog jezika. Санкт-Петербург: при Императорской Академии Наук, 1799.

В. О. Ключевский. *Русская история. Полный курс лекций.* Redakcija teksta, pogovor i komentari А. Ф. Смирнов. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004.

Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Sv. 20, 1775 – 1780. S. 1.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830.

Сборник уральских казачьих песен. Sakupio, izdao i napisao predgovor Н. Г. Мякушин. С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1890.

Statuta valachorum (prilozi za kritičko izdanje). Prijepis i prijevod Zrinka Blažević, ur. Drago Roksandić et al. Zagreb: SKD "Prosvjeta", 1999.

Mijat Stojanović. *Sgode i nesgode moga života.* Priredili Dinko Župan, Stanko Andrić i Damir Matanović. Uvodne rasprave Dinko Župan i Damir Matanović. Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski školski muzej, 2015.

Витевский, В. Н. „Записка И. И. Неплюева об устройстве Яицкого (ныне Уральского) казачьего войска, в царствование Елизаветы Петровны. С предисловием В. Н. Витевского.“ *Русский Архив* 5 (1878): 5-33.

Enciklopedije i rječnici

Barthold, W. (G. Hazai). „Kazak“. U *The Encyclopaedia of Islam*, 3. izd.

“Borders, Borderlands, and Frontiers, Global,” *Encyclopedia.com*.

<https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/borders-borderlands-and-frontiers-global> (posjet 13. 10. 2016).

Будагов, Л. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.* Sv. 2. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1871.

Даль, В. И. *Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка (современное написание)*. Priredio i parisaio predgovor Юрий Медведев. Москва: АСТ, Астрель, Транзиткнига, 2006.

Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка (Russisches Etymologisches Wörterbuch)*. Preveo О. Н. Трубачёв. Sv. 2, 2. izd. Москва: Прогресс, 1986.

„Гулящие люди“. У *Большая Советская Энциклопедия*.

Мякотин, Венедикт Александрович. „Козачество“. У *Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона)*, 1. izd.

„Požarevački mir,“ *Hrvatska enciklopedija*.

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49899> (posjet 13. 9. 2016).

Радлов, В. В. *Опыт словаря тюркских наречий (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte)*. Sv. 2. С.-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1899.

Rieber, Alfred J. „Frontiers in History“. У *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 1. izd.

„Служилые люди“. У *Большая Советская Энциклопедия*, 2. izd.

Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*. Sv. 1. Санктпетербург: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, 1893.

Сторожев, Василий Николаевич i Василий Тарасович Собичевский. „Засеки“. У *Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона)*, 1. izd.

Толль, Ф. *Настольный словарь для справок по всем отраслям знания (справочный энциклопедический лексикон)*. Sv. 2. Санктпетербург: u vlastitoj nakladi, 1864.

Щекатов, А. М. *Словарь географический Российского государства*. Часть 4, отделение 1. Москва: В Университетской Типографии у Любия, Гария и Попова, 1805.

„Захребетники“. У *Энциклопедический Словарь (Брокгауза и Ефрона)*, 1. izd.

Literatura

Абашин, С. Н., Д. Ю. Арапов и Н. Е. Бекмаханова, ур. *Центральная Азия в составе Российской империи*. Уг. serije А. И. Миллер, А. В. Ремнев и А. Рибер. Москва: Новое литературное обозрение, 2008.

Акманов, И. Г. *Башикирские восстания XVII – начала XVIII вв.* Уфа: «Китап», 1993.

Avrich, Paul. *Russian Rebels 1600-1800*. New York: Schocken Books, 1972.

Благова, Г. Ф. „Исторические взаимоотношения слов *казак* и *казах*.“ У: *Этнонимы*, ур. В. А. Никонов, 143-159. Москва: Издательство «Наука», 1970.

Bloch, Marc. „Za komparativnu historiju europskih društava.“ Prevela Jagoda Milinković. У: *Uvod u komparativnu historiju*, ур. Drago Roksandić, 37-64. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Бородин, Н. *Уральское казачье войско. Статистическое описание в двух томах. Sv. 1.* Уральск: Издание Уральского Войскового Хозяйственного Правления, Типография Уральского казачьего войска, 1891.

Bracewell, Wendy. „Frontier Blood-brotherhood and the Triplex Confinium.“ У: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, ур. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, 29-45. Budapest: Central European University – History Department, 2000.

Budak, Neven. *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam International, 2007.

Donnan, Hastings i Thomas M. Wilson. „Ethnography, security and the "frontier effect" in borderlands.“ У: *Borderlands. Ethnographic Approaches to Security, Power, and Identity*, ур. Hastings Donnan i Thomas M. Wilson, 1-20. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth UK: University Press of America, 2010.

Дубовиков, А. М. “Уральское казачество и его роль в системе российской государственности (середина XVIII – XIX вв.).” Диссертация, Московский государственный университет, 2006.

Фадеев, П. А. „О происхождении яицких казаков.“ *Родимый край* 104 (1973).

Головинёв, А. В. „Живая граница: казачьи маневры в пространстве колонизации (рубеж XVI-XVII вв.).“ *Tractus aevorum* sv. 2, br. 1 (proljeće 2015): 105-120.

Голунов, С. В. „Российско-казахстанская граница: история формирования.“ *Вестник ВолГУ, serija 4: История. Регионоведение. Международные отношения*, 10 (2005): 68-87.

Гумилев, Л. Н. *Открытие Хазарии (историко-географический этюд)*. Predgovor М. И. Артамонов. Москва: Издательство «Наука», 1966.

Haupt, Heinz-Gerhard i Jürgen Kocka. „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod.“ Prevela Mica Orban-Kljajić. U: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, 147-176. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Хорошхин, Михаил Павлович. *Казачьи войска: опыт военно-статистического описания*. С.-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1881.

Каппелер, Андреас. „Южный и восточный фронт России в XVI – XVIII веках.“ *Ab Imperio* 1 (2003): 47-64.

Карамзин, Н. М. *История государства Российского*. Sv. 5, 2. izd. Санктпетербург: В типографии Н. Греча, 1819.

Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535-1881.)*. Sv. 1, *Rana krajiška društva (1545 – 1754.)*. Preveo Josip Brkić. Zagreb: Naprijed, 1997.

Khodarkovsky, Michael. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2004.

Кляшторный, С. Г., Д. Г. Савинов. *Степные империи древней Евразии*. СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2005.

Кортунов, А. И. i А. А. Фокин. *Казаки-мусульмане на службе в казачьих войсках Урала (XVI-XIX вв.)*. Уфа, 2012.

Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: »Svjetlost«, 1973.

Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1954.

Lattimore, Owen. *Studies in Frontier History. Collected Papers 1928-1958*. London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1962.

Леп'явко, Сергій. *Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.).* Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001.

Левшин, А. *Историческое и статистическое обозрение уралских казаков.* Санктпетербург: В Военной Типографии Главного Штаба Е. И. В., 1823.

Левшин, А. *Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких орд и степей. Часть 2, Исторические известия.* С. Петербург: В Типографии Карла Крайя, 1832.

Любавский, М. К. *Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века.* Уг. А. Я. Дегтярев. Uvodni članak А. Я. Дегтярев, Ю. Ф. Иванов, Д. В. Карев. Москва: Издательство Московского университета, 1996.

McNeill, William H. *Europe's Steppe Frontier 1500-1800.* Chicago, London: The University of Chicago Press, 1964.

Назаров, А. И. *Очерки по истории фамилий уральских (яицких) казаков.* Алматы: Комплекс, 2003.

Penati, Beatrice. „Tsars, Cossacks, and Nomads. The formation of a borderland culture in Northern Kazakhstan in the eighteenth and nineteenth centuries.“ (Prikaz knjige) *Central Asian Survey* sv. 31, br. 3 (2012): 375-377.

Posun'ko, Andriy. “After the Zaporizhia. Dissolution, reorganization, and transformation of borderland military in 1775-1835.” MA thesis, Central European University, 2012.

Пушкин, Александр С. *История Пугачевского бунта. Часть 1.* Санктпетербург: В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834.

Ragin, Charles. „Poredbene metode usmjerene na slučaj.“ Prevela Vanja Polić. U: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksanđić, 99-118. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Rieber, Alfred J. „Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach.“ *Ab Imperio* 1 (2003): 23-46.

Rieber, Alfred J. *The Struggle for the Eurasian Borderlands. From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War.* New York: Cambridge University Press, 2014.

Rieber, Alfred J. „Triplex Confinium in Comparative Context.“ U: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, 13-28. Budapest: Central European University – History Department, 2000.

Riley, Glenda. „Frederick Jackson Turner Overlooked the Ladies.“ *Journal of the Early Republic* sv. 13, br. 2 (ljetu 1993): 216-230.

Roider, Karl A. (Jr.). „The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739.“ *Central European History* sv. 5, br. 3 (1972): 195-207.

Roksandić, Drago. „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine.“ *Ekonomika i ekohistorija* sv. 3, br. 3 (2007): 62-82.

Rothenberg, Gunther Erich. *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*. Urbana: The University of Illinois Press, 1960.

Rothenberg, Gunther E. *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1966.

Рознер, И. Г. *Яик перед бурей*. Москва: Издательство «Мысль», 1966.

Самойлович, А. „О слове „казак“.“ U: *Казаци. Антропологические очерки*, ur. С. И. Руденко, 5-16. Ленинград: Издание Академии Наук СССР, 1927.

Савельев, Е. П. *Древняя история казачества*. Uvodni članak А. И. Асов, 3. izd. Москва: «Вече», 2010.

Slatta, Richard W. *Comparing Cowboys and Frontiers*. Norman, London: University of Oklahoma Press, 1997.

Slukan Altić, Mirela. „Teritorijalni razvoj i razgraničenja Varaždinskog generalata (1630. - 1771.).“ *PODRAVINA* sv. 4, br. 7 (2005): 7-31.

Соловьев, Сергей Михайлович. *История России с древнейших времен*. Књига 1. Svezak 1-5, 2. izdanje. С.-Петербург: Типография Высочайше утвержденного Товарищества „Общественная Польза“, s. a.

Стороженко, А. В. *Стефан Баторий и Днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки*. Киев: Типография Г. Л. Фронцкевича, 1904.

Татищев, Василий. *История Российская*. Sv. 2. Москва: «Издательство АСТ», 2003.

Turner, Frederick Jackson. *The Frontier in American History*. New York: Henry Holt and Company, 1921. <http://www.gutenberg.org/files/22994/22994-h/22994-h.htm> (posjet 01. 01. 2018).

Витевский, В. Н. И. И. *Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.* Sv. 1. Казань: Типо-Литография В. М. Ключникова, 1897.

Волков, В. А. „Московские засеки. Южный рубеж.“ *Урбанистика* 1 (2013): 100-116.

Яковлев, Алексей Иванович. *Засечная черта Московского государства в XVII веке. Очерк из истории обороны южной окраины Московского государства*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1916.